

BALCANICA POSNANIENSIA XXV
Poznań 2018

ARTYKUŁY

GÓRY HEMOS A BIZANTYŃSKIE WPŁYWY
KULTUROWE I GOSPODARCZE
NA WCZESNOŚREDNIOWIECZNĄ BUŁGARIĘ

KIRIŁ MARINOW

ABSTRACT. *The Hemos mountains in the context of Byzantine cultural and economic influences on Early Medieval Bulgaria.* The text discusses the importance of the Hemos mountain range (nowadays including Pre-Balkan, Stara Planina and Sredna Gora massifs) which separated the core territory of the early medieval Bulgaria in the North from the Byzantine lands in the South (almost through the entire so-called *pagan* or *barbarian period* of the Bulgarian state, i.e. from the end of 7th to the middle of 9th centuries), and divided the state in two geographically separated territories during the rest part of the existence of the so-called First Bulgarian Empire (from the second half of the 9th to the end of 10th and beginning of 11th centuries). The source investigation shows that especially during the first half of the period in consideration – the mentioned *pagan* (*barbarian*) *period* – the mountains really acted, to a certain degree, as a barrier for the Byzantine influences on the Bulgarians. That was because of the ideological (political) and religious differences between both the states.

STRESZCZENIE. *Góry Hemos a bizantyńskie wpływy kulturowe i gospodarcze na wczesnośredniowieczną Bułgarię.* Tekst omawia znaczenie górskiego łańcucha Hemosu (współcześnie odpowiadającego masywom Przedbalkanu, Starej Płaniny i Średniej Góry), który rozdzielał jądro terytorialne wczesnośredniowiecznej Bułgarii znajdujące się na północy od ziem bizantyńskich leżących na południu (prawie przez cały tzw. *pogański okres* państwa bułgarskiego, a zatem pomiędzy końcem VII. a połową IX. w.), i dzielił państwo na dwa geograficznie odrębne obszary przez pozostałą część istnienia tzw. Pierwszego Państwa Bułgarskiego (od drugiej połowy IX. do końca X. i początków XI. w.). Analiza źródłowa wskazuje, że szczególnie w pierwszej części omawianego okresu chronologicznego – w tzw. *okresie pogańskim* lub *barbarzyńskim* – góry rzeczywiście, do pewnego stopnia, odgrywały rolę bariery dla wpływów bizantyńskich na Bułgarów. Wynikało to z różnic ideologicznych (politycznych) i konfesyjnych pomiędzy oboma państwami.

Autor: Kirił Marinow, Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Bizancjum, ul. Aleksandra Kamińskiego 27a, 90–219 Łódź, Polska, e-mail cyrillus.m@wp.pl, **ORCID iD:** <https://orcid.org/0000-0003-0224-3965>

Słowa kluczowe: Bizancjum, średniowieczna Bułgaria, relacje bizantyńsko-bułgarskie, Balkany, góry Hemos, granice naturalne, wpływ kulturowy, wymiana kulturowa, gospodarka średniowieczna, kultura średniowieczna

Keywords: Byzantium, medieval Bulgaria, Byzantine-Bulgarian relationships, the Balkans, Haemus mountains, natural borders, cultural influence, cultural exchange, medieval economy, medieval culture

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XXV, Poznań 2018, Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, pp. 5–42, ISBN 978-83-65663-94-8, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English and Polish.

doi.org/10.14746/bp.2018.25.1

Mianem Hemosu (gr. ὁ Ἄϊμος, tur. Balkan) autorzy bizantyńscy, w ślad za literaturą antyczną, określali długie pasmo górskie, które ciągnęło się łukiem od tzw. Żelaznych Wrót nad Dolnym Dunajem na zachodzie, do wybrzeży czarnomorskich w okolicach przylądka Emine na wschodzie, oddzielając tym samym terytoria Równiny Naddunajskiej na północy, czyli głównie antyczną Mezję Dolną, od obszarów Północnej Tracji i Kotliny Sofijskiej na południu. W przekonaniu starożytnych i średniowiecznych autorów pasmo miało sięgać na południowym zachodzie znacznie dalej, bo również – poprzez szereg masywów na obszarze geograficznej Macedonii – do wybrzeży adriatyckich, będąc tym samym najpotężniejszym masywem górskim na obszarze Półwyspu Bałkańskiego. Przede wszystkim jednak koncentrowali się na wyżej wspomnianej jego partii pełniącej demarkacyjną rolę pomiędzy obszarami naddunajskimi i trackimi czy północno-macedońskimi. Obecnie na ten właśnie odcinek Hemosu składają się trzy łańcuchy – Przedbałkanu, czyli pogórza staropłanińskiego, masyw właściwej Starej Płaniny (Bałkanu) oraz znajdujący się na południe od tego ostatniego ten Srednej Gory (Antybałkanu). Te trzy pasma, dziś odrębnie rozpatrywane przez geografów, stanowiły jednak dla pisarzy bizantyńskich jednolitą strukturę¹. Właśnie ze względu na ich symptomatyczne położenie geograficzne i związaną z tym wagę w kontekście bizantyńsko-bułgarskich starć militarynych² nasuwa się pytanie o znaczenie tych gór w sferze innych interakcji państwa bułgarskiego z jego południowym sąsiadem, w tym związków kulturowych i gospodarczych pomiędzy nimi.

Zacząć wypada od stwierdzenia, że w nauce od dawna toczy się dyskusja na temat tego, czy Bułgarzy chana Asparucha (681–695/701) zetknęli się na obszarze Scytii Mniejszej i Mezji Dolnej z kulturą późnoantyczną. W jej ramach badacze zastanawiają się nad rolą resztki miejscowej, zromanizowanej ludności, w przekazaniu jej spuścizny nowym przybyszom. Dziś przeważa pogląd, wedle którego nale-

¹ Na temat tych gór *vide m.in.* E. Oberhummer, *Haimos*, w: *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, t. VII/2, red. W. Kroll, Stuttgart 1912, s. 2221–2226; W. Swoboda, *Haemus*, w: *SSSl*, t. II, s. 182; Z. Czeppe, J. Flis, R. Mochnecki, *Geografia fizyczna świata*, Warszawa 1969, s. 238–244; H. Maruszczak, *Bulgaria*, Warszawa 1971, s. 294–304, 316–319; I. Dujčev, R. Werner, *Balkan*, w: *Lexikon des Mittelalters*, t. I, München–Zürich 1977, s. 1380–1381; K. Мишев, *Южнобългарска провинция*, w: *География на България в три тома*, t. III, *Физико-географско и социално-икономическо райониране*, red. idem, София 1989, s. 113–135; П. Пенчев, X. Тишков, М. Данева, Д. Горунова, *Старопланинска област*, w: *География на България...*, s. 85–113; X. Тишков, Ц. Михайлов, Л. Зяпков, Д. Горунова, *Предбалканска област*, w: *География на България...*, s. 65–85; P. Soustal, *Thracien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos)*, *Tabula Imperii Byzantini*, t. VI, Wien 1991, s. 279–280; К. Гагова, *Тракия през българското Средновековие. Историческа география*, ²София 2002, s. 319–322; В. Николов, М. Йорданова, *Планините в България*, София ²2002, s. 9–57; K. Marinow, *The Haemus Mountains and the Geopolitics of the First Bulgarian Empire: An Overview*, „Зборник радова Византолошког института” 51, 2014, s. 17–32.

² К. Маринов, *Стратегическата роля на Старопланинската и Средногорската вериги в светлината на българо-византийските военни сблъсъци през VII–XI век*, „Известия на Регионалния исторически музей – Габрово” 2, 2014, s. 111–134.

ży raczej mówić o dyskontynuacji kultury antycznej na tych terenach³. Co prawda niektórzy uczeni sądzą, że do przybycia Bułgarów przetrwało kilka ośrodków miejskich na wybrzeżu czarnomorskim na północ od pasma Starej Płaniny i prawym brzegu Dunaju⁴, ale w świetle dotychczasowych badań wydaje się, że twierdzenie to, na

³ Gh.P. Bordea, *Monnaies byzantines des VIe–VIIe siècles en Dobroudja*, w: *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6–12 septembre 1971*, t. III, red. M. Berza, E. Stănescu, Bucarest 1976, s. 202–213; В. Тъпкова-Займова, *Корените на българската средновековна култура*, w: *България и Балканите 681–1981. Научна конференция с международно участие, посветена на 1300-годишнината от създаването на българската държава (София, 26–27 януари 1981 г.)*, red. Б. Цветкова, София 1982, s. 187; Ив. Божилов, *От “варварската” държава до царството. България от средата на IX в. До първите десетилетия на X в.*, w: idem, *Седем етюда по средновековна история*, София 1995, s. 73–74; idem, *Културата на Средновековна България*, София 1996, s. 33–35, 45–47; Д.Й. Димитров, *Тъмните векове на Византия (Културно-исторически очерци)*, Велико Търново 2005, s. 22–24, 96–98, 101, 104; Ch. Kirilov, *Die Reduktion der Ummauerten Stadtfäche und die Frage nach dem Verfall der Antiken Stadt*, „Archaeologia Bulgarica”, 2006, nr 10.2, s. 55–58, 96–98; U. Fiedler, *Bulgars in the Lower Danube region. A survey of the archaeological evidence and of the state of current research*, w: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, red. F. Curta przy wsparciu R. Kovaleva, Leiden–Boston 2008, s. 153–154, 196. O konkretnych ośrodkach – И. Щерева, *Принос към проучването на ранното средновековие в Северозападна България*, w: *Историко-археологически изследвания. В памет на проф. д-р Станчо Ваклинов*, red. К. Попконстантинов, Велико Търново 1994, s. 70 (uradek antycznego *Dorticum* datowany na przełom VI/VII w.); Р. Рашев, *Към въпроса за югоизточната българска граница през VII–IX в.*, „Векове”, 1978, nr 7.4, s. 51–52 (Odessos); И. Лазаренко, *Нумизматични данни за датирание на опожаряването на Одесос по времето на император Ираклий*, „Известия на Народния музей – Варна”, 1998/1999, nr 34/35, s. 150–166; Хр. Прешленов, *Одесос*, w: *Римски и ранновизантийски градове в България. Studies in Memory of Prof. Teofil Ivanov*, t. I, red. Р. Иванов, София 2002, s. 74; J.H.W.G. Liebeschuetz, *The Lower Danube Region under Pressure: from Valens to Heraclius*, w: *The Transition to Late Antiquity, on the Danube and Beyond*, red. A. Poulter, Oxford 2007, s. 131–132; M. Salamon, *Einige Bemerkungen zur Notitia episcopatum des Codex Parisinus 1555A*, w: *Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, red. M. Kaimakamova, M. Salamon, M. Smorąg-Różycka, Cracow 2007, s. 94–96 (Odessos i Tomis); А. Аладжов, *Византийският град и българите VII–IX век (по археологически данни)*, София 2009, s. 9. Cf. również J.V.A. Fine, *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth Century to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1983, s. 68; J.F. Haldon, *Byzantium in the seventh century. The transformation of a culture*, Cambridge 1990, s. 66, 114–115; A. Dunn, *The Transition from Polis to Kastron in the Balkans (III–VII cc.): general and regional perspectives*, „Byzantine and Modern Greek Studies”, 1994, nr 18, s. 60–80; A. Poulter, *The use and abuse of urbanism in the Danubian provinces during the Later Roman Empire*, w: *The City in Late Antiquity*, red. J. Rich, London 1996, s. 99–135.

⁴ O ośrodkach bizantyńskich (jak również duchowieństwie), które miały przetrwać aż do najazdu Bułgarów cf. T. Wasilewski, *Bizancjum i Słowianie w IX wieku. Studia z dziejów stosunków politycznych i kulturalnych*, Warszawa 1972, s. 39; Д. Ангелов, *Образуване на българската народност*, ²София 1981, s. 184, 164–166; П. Петров, *Създаване на българската държава*, w: *История на България в четирнадесет тома*, т. II, *Първа българска държава*, red. Д. Ангелов, София 1981, s. 100; J.D. Howard-Johnston, *Urban continuity in the Balkans in the early Middle Ages*, w: *Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham*, Part II, red. A.G. Poulter, Nottingham 1983, s. 242–243, 248, 249–251; A. Petre, *Byzance et Scythie Mineure au VIIe siècle*, „Revue des Études Sud-Est Européennes”, 1981, nr 19.3, s. 555–568; М. Димитров, *Укрепителни постройки в Малка Скития през ранновизантийската епоха (IV–VII в.)*, „Военноисторически сборник” 1989, nr 58.1, s. 39–40, 48–49, 51, 56; R. Browning,

dzien dzisiejszy, należy ograniczyć wyłącznie do jednego miasta, mianowicie naddunajskiego Durostorum (Dorostolon)⁵. Ostatnio wskazuje się jednak na prawdopodobieństwo przetrwania późnoantycznego osadnictwa na obszarze wzgórz careweckiego w Wielkim Tyrnowie, i to aż do przybycia na te tereny Bułgarów Asparucha. Funkcjonujący tu od końca V – początku VI w. ośrodek (łącznie z osadą istniejącą na obszarze wzgórz Momina Krepost), identyfikowany z Zikidewą wymienioną przez Prokopiusza z Cezarei, miałby stanowić największy punkt osadniczy w tej części Równiny Naddunajskiej, górując w tym zakresie nawet nad pobliskim *Nicopolis ad Istrum*⁶. Bazując na znaleziskach numizmatycznych nie wyklucza się także, że lud-

Bulgaria, w: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, t. I, red. A.P. Kazhdan, New York–Oxford 1991, s. 332; E.K. Κυριακής, *Βυζάντιο και Βουλγαροι (7ος–10ος αι.)*. Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου, Αθήνα 1993, s. 171, przyp. 19; Ив. Божилов, Хр. Димитров, *Protobulgarica (заметки по истории протоболгар до средины IX в.)*, „Byzantinobulgarica”, 1995, nr 9, s. 40; W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997, s. 328; X.A. Κυριαζόπουλος, *Η Θράκη κατά τους 10^ο–12^ο αιώνες. Συμβολή στη μελέτη της πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιαστικής της εξέλιξης*, Θεσσαλονίκη 2000, s. 67–68; Г. Атанасов, *Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието*, „Studia Balcanica”, 2001, nr 23, s. 185, 186–187; С. Торбатов, *Укрепителната система на провинция Скутия (Края на III–VII в.)*, Велико Търново 2002, s. 115, 154–155, 182, 193, 197, 296, 431, 451, 463; Т. Живковић, *Лужни словени под византијском влашћу (600–1025)*, Београд 2002, s. 332; П. Шрайнер, *Християнството в България преди 864 г.*, w: idem, *Многообразие и съперничество. Избрани студии за обществото и културата във Византия и средновековна България*, прев. В. Велинова, ред. М. Каймакамова, София 2004, s. 219, 220–221, 224, przyp. 42; idem, *Ролята на Византия за разпространението на книжовната култура сред народите от Източна Европа. Проблеми на азбуката и преводите*, w: idem, *Многообразие...*, s. 229; Μ. Λεωντίνη, *Κωνσταντίνος Δ΄ (668–685). Ο τελευταίος πρωτοβυζαντινός αυτοκράτορας*, Αθήνα 2006, s. 197–202; J.H.W.G. Liebeschuetz, *op. cit.*, s. 131–132 (Novae, Transmarisca, Dorostolon i Zikidewa – wyłącznie na bazie świadectw notycji biskupstw); Т. Чобанов, *Свецените дворци на българските канове*, София 2008, s. 21–39. Cf. *Anastasio Bibliothecarii Historia de vitis Romanorum Pontificum: vita Hadriani II papae*, 632–637, wyd. J.-P. Migne, w: *Liber Pontificalis, PL*, t. CXXVIII, kol. 1391–1394; *Anastasio Bibliothecarii epistolae sive praefationes*, Ep. nr 7, wyd. E. Perels, G. Laehr, w: *MGH*, t. VII, s. 411, 16 – 415, 26, oraz komentarz u П. Ангелов, *Българската средновековна дипломатия*, София 1988, s. 106–107. Gdyby przyjąć pogląd o przetrwaniu tych miast do przybycia Bułgarów stwierdzić należy, że analogią do sytuacji bizantyńskich ośrodków w Dobrudży w końcu VII może być ta, która nastąpiła w wyniku wojny bizantyńsko-ruskiej w roku 971, kiedy to większość miejscowej ludności uszła na południe i zachód, pozostawiając enklawy jedynie w twierdzach nad Dunajem i wybrzeżem Morza Czarnego – Г. Атанасов, *op. cit.*, s. 191. Kwestia istnienia tych ośrodków w omawianym okresie nie rysuje się jasno, ale wyniki badań archeologicznych zdają się raczej przemawiać za poglądem o ich opuszczeniu, lub zniszczeniu, przez najazdy barbarzyńskie w VI w. i w pierwszej połowie VII stulecia.

⁵ Durostorum (Dorostolon) – dziś Silistra, okręg silistrenski, gm. Silistra. O przetrwaniu tego miasta do przybycia Bułgarów cf. Д.Й. Димитров, *op. cit.*, s. 24, 97; Г. Атанасов, *Християнският Дуросторум–Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието IV–XIV в.*, Варна 2007, s. 89, 133, 358; J.H.W.G. Liebeschuetz, *op. cit.*, s. 131; Т. Чобанов, *op. cit.*, s. 31–32; M. Salamon, *Novae in the Age of the Slav Invasions*, w: *Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town*, t. I, *A Companion to the Study of Novae. History of research. Novae in ancient sources. Historical studies. Geography, Topography, and Cartography. Bibliography 1726–2008*, red. T. Derda, P. Dyczek, J. Kolendo, Warsaw 2008, s. 205, 206–207.

⁶ V. Dinchev, *Zikideva – an Example of Early Byzantine Urbanism in the Balkans*, „Archaeologia Bulgaria”, 1997, nr 3.1, s. 66–69; idem, *Ранновизантийският град върху хълма Царевец, Велико*

ność bizantyńska mogła przetrwać do tego okresu również w nadmorskim Odessos⁷. Paweł Georgiew idzie jeszcze dalej, twierdząc, że na obszarze rozciągającym się pomiędzy późnoantycznym Marcjanopolem na zachodzie a Odessos na wschodzie istniał w okresie V–VII w., do przybycia Bułgarów, tzw. *kampus Odessopola*, będący głównym bizantyńskim ośrodkiem militarnym na obszarze Mezji Dolnej⁸. Jednakże gruntowna krytyka tej hipotezy przeprowadzona na bazie świadectw archeologicznych przez Walentina Pletnjowa, niezbitnie wykazała, że pogląd ten jest jedynie konstruktem myślowym jego pomysłodawcy⁹. A zatem możliwość trwania bizantyńskiego osadnictwa, raczej zruralizowanego, nie zaś *stricte* miejskiego, choć nie w pełni wykluczona, rysuje się na obecnym etapie badań nader mgliście, by nie rzec wątpliwie¹⁰. Realna więc obecność Bizantyńczyków na omawianym terytorium byłaby niewielka.

Na południe od masywu Hemosu, wzdłuż słynnej *via militaris* oraz w północnej Tracji, pozycja Bizancjum w przeddzień przybycia Bułgarów wcale nie była dużo lepsza. W starszej literaturze przedmiotu (pogląd ten powtarzany jest przez niektórych współczesnych badaczy) zwracano uwagę, że w okresie wędrówek ludów we wczesnym średniowieczu, w tym najazdów Awarów, Słowian i Bułgarów, najbardziej spustoszone i wyludnione zostały obszary na północ od pasma staropłanińskiego i na północny zachód od Przełęczы Ichtimanskiej, przechodzącej przez pasmo Średniej Gory¹¹. W ten sposób zasięg największych zniszczeń pokrywałby się z przebiegiem Hemosu, do którego, jak sądzono, schroniła się część autochtonicznej ludności ze wspomnianych terenów. Niejasna jest również sytuacja późnoantycznej Sardyki, leżącej wzdłuż drogi militarnej, za wspomnianym przejściem górskim, w kierunku pół-

Търново, w: *Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения 'Професор Иван Гълъбов', Велико Търново 14–17 ноември 1996 г.*, Велико Търново 2000, s. 243–244; Д.Й. Димитров, *op. cit.*, s. 98, 111; Ch. Kirilov, *op. cit.*, s. 70–72. Na temat identyfikacji osadnictwa na Sarewcu i Mominej Kreposti z Zikidewą cf. В. Велков, *Зикидеба < Сукидаба = дн. Велико Търново?*, w: *Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов*, red. К. Попконстантинов, Велико Търново 1988, s. 76–82; Й. Алексиев, *Ранновизантийският град във Велико Търново*, w: *Историко-археологически изследвания. В памет на проф. д-р Станчо Ваклинов*, red. К. Попконстантинов, Велико Търново 1994, s. 25. Inne identyfikacje – V. Beševliev, *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „De aedificiis”*, Amsterdam 1970, s. 141; P. Schreiner, *Städte und Wegenetz in Moesien, Dakien und Thrakien nach dem Zeugnis des Theophylaktos Simokates*, w: *Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident*, red. R. Pillinger, Wien 1986, s. 27 (mapa), 34.

⁷ M. Salamon, *Novae...*, s. 205.

⁸ П. Георгиев, *Кампусът на Одессос. Исторически бележки за неговата локализация*, „Известия на Народния музей – Варна”, 2005, nr 41, s. 61–79; idem, *Varna historica et protobulgarica. Опит за характеристика*, w: *Проблеми на прабългарската история и култура*, t. IV, część 2, red. P. Рашев, София 2007, s. 7–36.

⁹ В. Плетньов, *Варна през Средновековието*, część I, *От VII до края на X век*, Варна 2008, s. 103–181; idem, *Съществува ли е „кампусът Одесополис” близо до Одесос през V–VII в.?*, „Известия на Националния археологически институт”, 2012, nr 40, s. 283–296.

¹⁰ Cf. szersze rozważania na ten temat – M. Salamon, *Novae...*, s. 196–212.

¹¹ Д. Ангелов, *op. cit.*, s. 120, 156–159, 160–161.

nocno-zachodnim, gdyż świadectwa archeologiczne zdają się potwierdzać jej trwanie, w ramach pomniejszonego obszaru użytkowania, zamkniętego nowym ciągiem murów obronnych¹². Wydaje się jednak, że od VII w. przynajmniej do drugiej połowy lat osiemdziesiątych VIII stulecia twierdza ta pozostawała poza zasięgiem władzy bizantyńskiej, gdyż przekazy źródłowe nie wspominają jej jako przeszkody na drodze (incydentalnych co prawda) najazdów bułgarskich w kierunku Macedonii. Brakuje jej również w wykazie ówczesnych notycji biskupstw¹³. Sytuacja ta wkrótce się zmieniła, gdyż Bizancjum zdołało rozciągnąć swoją zwierzchność na tereny wokół miasta. Podobnie miałyby przetrwać leżący jeszcze dalej na północy zachód Naissos (Nisz)¹⁴. Uczeni wskazywali też, że pomimo wyludnienia pewnych obszarów Tracji, na jej obszarze ludność miejscowa miałyby przetrwać w znacznie większej masie, niż na północ od wspomnianego masywu górskiego¹⁵. Najnowsze wyniki badań archeologicznych prowadzonych na obszarze Górnej Tracji oraz studia nad cyrkulacją monetarną na jej terenie podważają powyższe ustalenia wskazując, że życie w tamtejszych późnoantycznych twierdzach i miastach zamarło w znacznie większej skali niż dotychczas przyjmowano. Przetrwać miały jedynie niektóre ośrodki wybrzeża czarnomorskiego i być może leżący w głębi lądu Filipopol, choć ta ostatnia kwestia jest przedmiotem kontrowersji wśród uczonych¹⁶. Upadek miast i twierdz nie oznacza,

¹² W. Swoboda, *Sofia*, w: *Słownik Starożytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych*, t. V, S–Š, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław 1975 (dalej: SSSF), s. 329; Д. Ангелов, *op. cit.*, s. 165–166; М. Станчева, *Формиране на градостроителните традиции на Сердика*, w: *София през вековете*, т. I, *Древност, Средновековие, Възраждане*, red. П. Динев, София 1989, s. 40–41; eadem, *Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми*, w: *Сердика*, т. II, *Археологически материали и проучвания*, red. В. Велков, София 1989, s. 22–23; В. Велков, *Сердика – I хил. пр. н.е. – VI в. от н.е. (в светлината на писмените извори)*, w: *София през вековете...*, s. 26; Е.К. Куріа́кџ, *op. cit.*, s. 171; Т. Живковић, *op. cit.*, s. 300; J.H.W.G. Liebeschuetz, *op. cit.*, s. 131–132; А. Данчева-Василева, *Сердика и славянските нашествия във Византийската империя*, w: *Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovaе*, red. В. Григоров, М. Даскалов, Е. Коматарова-Балинова, София 2009, s. 89.

¹³ T. Wasilewski, *op. cit.*, s. 47, 48; П. Коледаров, *Политическа география на средновековната българска държава*, т. I, *От 681 до 1018 г.*, София 1979, s. 8, 24–25, 30; Хр. Матанов, *op. cit.*, s. 21; П. Шрайнер, *Християнството...*, s. 223, przur. 33.

¹⁴ J.H.W.G. Liebeschuetz, *op. cit.*, s. 131–132.

¹⁵ *Ibidem*, s. 159–160, 162; Т. Чобанов, *op. cit.*, s. 38; А. Аладжов, *op. cit.*, s. 12.

¹⁶ J.H.W.G. Liebeschuetz, *op. cit.*, s. 130; Ch. Kirilov, *op. cit.*, s. 98; Н. Бояджиев, *Крепостна система в Средните Родопи през късната античност и средновековието*, w: *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova*, z. I, red. Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева, София 2009, s. 103–110 (na 10 przeprowadzanych późnoantycznych umocnień w centralnej części Rodopów czasami przetrwała jedynie twierdza Kaletto w miejsc. Gradiszte, 4 km na zach. od m. Dewin); Б.Д. Борисов, *Византийската крепост „Кастра Рубра” и походите на хан Крум през 812–813 г.*, w: „България, земя на блаженни...” *In memoriam Professoris Iordani Andreewi. Международна конференция в памет на Проф. д.и.н. Йордан Андреев*, red. Ив. Лазаров, Велико Търново 2009, s. 225–226; Д. Дамянов, *Ранновизантийска и средновековна българска крепост при Беден – Средни Родопи*, w: *Laurea...*, s. 111–128 (twierdza w miejsc. Suchija Wrych koło w. Beden, gm. Dewin, okręg smoljanski, nie funkcjonowała w okresie VII–X w.); А. Аладжов, *op. cit.*, s. 13, 45–46 (Deultum zniszczony na początku VII w., choć na jego gruzach przetrwało pomniejszone osadnictwo), 46–47 (Tzoida, w miej. Hisarlık, koło Sliwenu, porzucona

wszakże, automatycznie zupełnego wyludnienia tych obszarów, lecz dopuszcza ich ruralizację, o czym pośrednio świadczyć mogłoby przetrwanie w okresie średniowiecza na terenie Tracji nazewnictwa przedślowiańskiego. Z drugiej strony brak umocnionych punktów – miast i twierdz, w których stacjonowały oddziały cesarskie – znajdujących się w pobliżu otwartych osad wiejskich, każdorazowo narażał te ostatnie na grabież i zniszczenie ze strony kolejnej fali najeźdźców. Fakt ten mógł powodować migrację ludności w kierunku tych terytoriów, na których przetrwały te pierwsze, a zatem na południe, w kierunku Tracji Egejskiej, i na wschód, w stronę ocalałych miast wybrzeża czarnomorskiego. Nie oznacza to, że na obszarze dawnych ośrodków wnętrza Północnej Tracji nie funkcjonowało pozamiejskie osadnictwo. Od schyłku bowiem V w. rozpowszechnił się na jej terytorium typ niewielkich umocnionych osad o niemiejskim charakterze (choć ich liczba była i tak znacznie mniejsza niż otwartych wsi z czasów rzymskich i późnorzymskich – wydaje się, że jedynym obszarem, na którym do końca okresu wczesnobizantyńskiego zasadniczym typem osady została wieś był teren Rodopów)¹⁷, które stanowić miały odpowiedź na upadek, bądź znaczące zmniejszenie użytkowego arealu szeregu miast i twierdz bizantyńskich, a co za tym idzie niemożność ukrycia się za ich murami okolicznej ludności. Niemniej jednak akcje kolonizacyjne realizowane przez cesarzy bizantyńskich pomiędzy drugą połową VII a pierwszą połową IX stulecia (z większym natężeniem od drugiej połowy VIII w.) świadczą, jeśli nie o niedoborach ludnościowych (co jest bardziej prawdopodobne), to co najmniej o chęci zwiększenia liczby ludności ściśle związanej z władzą w Konstantynopolu. Z kolei brak wzmiankowania konkretnych biskupstw w notycjach biskupich z okresu pomiędzy VII a pierwszą połową IX w., poza wspomnianymi miastami portowymi i śródlądowym ośrodkiem, dowodzić może także upadku funk-

w początkach VII w.), 50–52 (przetrwanie Werii w VII–VIII w. nie jest pewne, choć najprawdopodobniej istniała tam osada), 52–54 (Dioklecjanopol, dziś Hisariya, przestał funkcjonować na przełomie VI–VII stulecia), 69 (Nicopolis ad Nestum, dziś koło w. Gyumen, okręg Błagoewgradski, nie przetrwał najazdów awarskich z końca VI w.); В. Григоров, *Ранновизантийска крепост в местността Койчово кале до Панагюрище (разкопки през 2009–2011 г.)*, „Известия на Национални археологически институт”, 2012, nr 40, s. 51–80 (twierdza Kojczowo Kale, 7 km na północny zachód od m. Panagjuriszte, na obszarze Srednej Gory; przestała funkcjonować w wyniku barbarzyńskich najazdów w V lub VI w.); Д. Дамянов, *Смолянската крепост в местността Турлука – Средни Родопи*, „Известия на Национални археологически институт”, 2012, nr 40, s. 81–105 (hiatus w funkcjonowaniu tego różnoantycznego umocnienia przypadał na okres VII–X w.); К. Станев, *Тракия през ранното Средновековие*, Велико Търново 2012, s. 20–39, 45–57. Na temat braku cyrkulacji monetarnej w Tracji w okresie od drugiej dekady VII do drugiej połowy VIII w. cf. К. Станев, *Монетната циркулация в ранносредновековна Тракия, начало то на VII – начало на IX век*, w: *Историки*, t. IV, *Научни изследвания в чест на Професор дин Иван Карайотов по случай неговата 70-годишнина*, red. Ив. Йорданов, Шумен 2011, s. 115–131. Wydaje się, że jedynie obszar Wschodnich Rodopów nie został dotknięty większymi zniszczeniami i tamtejsze zabytki architektury militarnej przetrwały tzw. okres ciemnych wieków Bizancjum – Н. Овчаров, Д. Коджаманова, *Перперикон и околните твърдини през Средновековието. Крепостното сторителство в Източните Родопи*, София 2003, s. 4, 22–23, 25–26, 89, 97–98, 102.

¹⁷ В. Динчев, *Селото в днешната българска територия през ранновизантийската епоха*, w: *Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева*, red. К. Бошнаков, Д. Ботева, София 2002, s. 156, 159.

cjonującej tam wcześniej administracji kościelnej¹⁸. Podobnie rzecz się ma z obecnością przedstawicieli tamtejszych diecezji na soborach i synodach kościelnych, choć w przypadku ostatniego twierdzenia można zgłosić zasadne skądinąd zastrzeżenie, że brak obecności biskupa na soborze mógł oznaczać, iż najzwyczajniej nie mógł, bądź nie chciał brać w nim udziału¹⁹.

Należy też zwrócić uwagę na pewną odrębność pasa wybrzeża czarnomorskiego, które przez cały okres średniowiecza podlegało znaczącym wpływom bizantyńskim²⁰. Naturalnym sposobem komunikacji pomiędzy portami zachodniego wybrzeża Morza Czarnego była żegluga, co ułatwiało omijanie szlaków lądowych, w tym pasma Hemosu. Posiadając bezpośrednie morskie połączenie z Konstantynopolem porty nadczarnomorskie stały się ważnymi punktami oporu cesarstwa wobec barbarzyńskich najazdów VI i VII w.²¹ Były forpocztami władzy cesarskiej na opustoszałych terytoriach Scytii Mniejszej, Mezji Dolnej i Północnej Tracji. Część z nich, te na południe od gór, przetrwała ten trudny dla imperium okres. Flota cesarska dominowała w basenie Morza Czarnego, a ludność grecka przeważała w portach czarnomorskich, zwłaszcza w Mesembrii i Anchialos. Zatoki tych ostatnich (wraz z tą warneńską na północ od masywu staropłanińskiego) zapewniały zresztą okrętom cesarskim ochronę przed wiatrami, szczególnie tymi najgroźniejszymi, z północy, jak również dostęp do wody pitnej, którą przechowywano w samych ośrodkach miejskich²². Otwarcie portów nadmorskich na wody Morza Czarnego ułatwiało Bizancjum łatwiejszy dostęp do centralnych terenów państwa bułgarskiego na północ od Hemosu²³. Nie jest więc przypadkiem, że chcąc opuścić Bułgarię i jak najszybciej znaleźć się na bez-

¹⁸ К. Станев, *Тракия...*, s. 40–45.

¹⁹ M. Salamon, *Novae...*, s. 196, przyp. 127.

²⁰ O trwałości tych tradycji cf. Д. Ангелов, *Образуване...*, s. 76, 85, 166; M. Sartre, *Wschód rzymski. Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p. n. e. – 235 r. n. e.)*, tłum. S. Rościcki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997, s. 280–281. Więcej na temat znaczenia i dziejów zachodnich wybrzeży Morza Czarnego w różnym antyku i średniowieczu m.in. u D. Angelov, *Wichtigste Momente in der politischen Geschichte des Schwarzmeergebietes vom 4. bis zur Mitte des 15. Jh.*, „Byzantinobulgarica”, 1981, nr 7, s. 452–485; С. Георгиева, *Черно море като географски фактор в историята на Първото българско царство*, w: *Средновековните Балкани; политика, религия, култура*, red. Л. Симеонова, София 1999, s. 28–32; P. Schreiner, *Das Schwarze Meer in der byzantinischen Geschichte und Literatur*, w: *Bulgaria Pontica Medii Aevi*, t. V–VII, *Mesembria Pontica*, red. I. Karayotov, Burgas 2008, s. 253–260. Ogólnie o trwałych powiązaniach Bizancjum z morzem u J. Koder, *То Вуζάντιο ως χόρος. Εισαγωγή στην Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μεσογείου στη Βυζαντινή Εποχή*, μετάφραση Δ. Χ. Σταθακόπουλος, Θεσσαλονίκη 2005, s. 21–22.

²¹ Хр. Димитров, *Славяни и прабългари по Западното Черноморско крайбрежие до края на IX век*, „Годишник на Софийския Университет. Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев””, 1990/1991, nr 84/85.4, s. 80–84.

²² Cf. J. Koder, *op. cit.*, s. 103–104.

²³ Uwaga ta nie dotyczy okresu rządów Komitopulów, gdy jądro państwowości bułgarskiej znajdowało się w Macedonii – na ten temat *vide* С. Пириватрић, *Самуилова Држава. Обим и карактер*, Београд 1997, s. 90, 129, 171–172, 192; Пл. Павлов, *Залезът на Първото българско царство (1015–1018)*, София 1999, s. 25, 30; G.N. Nikolov, *The Bulgarian aristocracy in the war against the Byzantine*

piecznym dla nich terytorium, bułgarscy uciekinierzy polityczni udawali się w pierwszym rzędzie nad akwen morski, do Zatoki Warneńskiej, czy portu mesembryjskiego²⁴. Wypłynięcie bowiem łodzią lub statkiem w morze umożliwiało opuszczenie niebezpiecznego dla nich wówczas terytorium bułgarskiego, zapewniało także najszybszy środek transportu do Konstantynopola. Znajdując się na obszarze nadgranicznym, niedaleko wschodnich podnóży Hemosu, te nadmorskie ośrodki Tracji stanowić mogły potencjalne ogniska wpływu kulturalnego na Bułgarię. Mesembria natomiast była rzeczywistym punktem wymiany handlowej z północnymi sąsiadami w VIII w.²⁵ W tym kontekście zaznaczyć należy, że patrząc z południa ośrodek ten był ostatnim, patrząc zaś z północy pierwszym, znaczącym miastem przed wkroczeniem na teren górski lub po opuszczeniu go. W naturalny więc sposób stanowił bazę, w którego można było przygotować się do przeprawy przez góry lub pierwszą znacznieszą *polis* do której kierowano się po ich pokonaniu. W takim więc sensie Mesembria może być postrzegana jako punkt graniczny, bezpośrednio związany ze Starą Płaniną.

Choć sytuacja demograficzna i żywa kultura późnoantyczna na omawianych obszarach nie miały się najlepiej pamiętać należy, że Cesarstwo Wschodniorzymskie nadal trwało po przybyciu Bułgarów nad Dunaj i mogło wywierać wpływ kulturowy na nowo przybyły lud. Nie ulega wątpliwości, że żadnym łupów Bułgarom imponowało materialne bogactwo południowego sąsiada, stojącego na wyższym poziomie rozwoju kulturalnego. Bez względu na to, jakie było rzeczywiste natężenie napływu dóbr materialnych z Bizancjum do Bułgarii²⁶, od początku istnienia naddunajskiego pań-

Empire (971–1019), w: *Byzantium and East Central Europe*, red. M. Salamon, P. Stephenson, Cracow 2001, s. 144.

²⁴ Cf. *Nicephori Patriarchae Constantinopolitani breviarium historicum*, 77, wyd. C. Mango, Washingtoniae D.C. 1990, s. 150, 8–9; 79, s. 152, 8–10; *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani antirhereticus tertius: Adversus Constantinum Copronymum*, 72, wyd. J.-P. Migne, w: *PG*, t. C, kol. 508 C; *Theophanis chronographia*, AM 6254, 6269, t. I, wyd. C. de Boor, Lipsiae 1883, s. 433, 20–21, s. 451, 5–6; *Sigeberti Gemblacensis chronographia*, AD 763, 778, wyd. L.K. Bethmann, w: *MGH.SS*, t. VI, s. 333, 14–15, s. 334, 55–56. Ogólnie rzecz biorąc przekazy źródłowe informują o zbiegach bułgarskich, którzy szukali schronienia w Bizancjum, bez podawania jakichkolwiek szczegółów dotyczących trasy ich ucieczki – *Theophanis Continuati*, I, 5, wyd. I. Bekker, Bonnae 1838, s. 12, 17–13, 16; *Nicolai Constantinopolitani Patriarchae epistolae*, nr 3, wyd. R.J.H. Jenkins, L.G. Westerink, przekł. R.J.H. Jenkins, Washingtoniae D.C. 1973, s. 38, 23–40, 34; *Ioannis Scylitzae synopsis historiarum*, wyd. I. Thurn, Berlini et Novi Eboraci 1973, s. 12, 4–14, s. 225, 1–226, 9. Więcej na temat emigrantów politycznych w relacjach bizantyńsko-bułgarskich u Д. Ангелов, *Въпросът за политическите емигранти в отношенията между Византия и средновековна България*, „Антична древност и средние века”, 1973, nr 10, s. 112–123.

²⁵ H. Antoniadès-Bibicou, *Recherches sur les douanes à Byzance*, Paris 1963, s. 231 (nr 61, 63, 69); G. Zacos, A. Vagler, *Byzantine Lead Seals*, t. I, część 1, Basel 1972, s. 182 (tabl. nr 30), 277 (tabl. nr 200), 293 (tabl. nr 217); Т. Тихов, *Някои аспекти от външната търговия на България с Византия в периода VII–X век*, w: *Пътуванията в средновековна България. Материали от първата национална конференция “Пътуване към България. Пътуванията в средновековна България и съвременният туризъм”*, Шумен, 8–11.05.2008 г., red. Ив. Йорданов, Велико Търново 2009, s. 333.

²⁶ Czy to jako łupów wojennych, czy wymiany handlowej, czy też na mocy zobowiązań trybutarycznych.

stwa Bułgarów nie istniały poważniejsze obostrzenia nakładane przez jego władców na tę wymianę (poza wymogiem, od IX w., posiadania odpowiednich dokumentów państwowych przez osoby prowadzące handel²⁷).

Prawdziwe zderzenie miało miejsce nie w sferze materialnej, lecz ideologicznej. Zadecydowały o tym silna tradycja koczownicza, sięgająca czasów Attyli, a w bliższej perspektywie chronologicznej Kubrata²⁸, rozwinięty aparat urzędów i godności, o którym dają świadectwo inskrypcje chanów bułgarskich, pozycja samego władcy w życiu politycznym i religijnym, silna samoświadomość etniczna, polityczna i religijna Bułgarów. To właśnie te elementy złożyły się na fenomen istnienia barbarzyńskiego państwa, obejmującego dawne ziemie cesarstwa bizantyńskiego, które przez około dwieście lat nie uległo akulturacji i oficjalnej chrystianizacji, choć znajdowało się tak blisko najwspanialszego ośrodka cywilizacji europejskiej, jakim był Konstantynopol²⁹.

Iwan Bożiłow twierdzi nawet, że w pogańskim okresie istnienia naddunajskiego chanatu, czyli od schyłku VII do lat sześćdziesiątych IX w., nie można doszukać się wpływu Bizancjum w żadnej dziedzinie życia społecznego Bułgarów³⁰. Jest to sąd

²⁷ *Theophanis chronographia*, AM 6305, s. 497, 16–26. O tym, że wzmiankowany w tym fragmencie pokój z 716 r. nie zawierał klauzuli dotyczącej handlu pomiędzy Bizancjum a Bułgarami, a zażądał jej dopiero Krum pod rokiem 812 pisał В. Бешевлиев, *Три приноса към българската средновековна история*, w: *Изследвания в чест на Марин С. Дринов*, red. А.К. Бурмов, Д. Ангелов, Ив. Дуйчев, София 1960, s. 285–286; idem, *Die Protobulgarische Periode...*, s. 249–250. Pieczęcie, datowane na czasy rządów chana Borysa-Michała (852–889) i będące najprawdopodobniej świadectwem posiadania dokumentów upoważniających do prowadzenia handlu pomiędzy oboma państwami znalezione zostały w Dewelcie (dziś Debel, okręg burgaski, gm. Sredec) i okolicznych umocnieniach – Ив. Йорданов, *Печатите на комерциарията Девелт*, „Поселищни проучвания”, 1992, nr 2, s. 17–85; idem, *Печатите на комерциарията Девелт. Addenda et corrigenda*, w: *Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие. Международна конференция Варна, 12–15 септември 2001*, red. И. Лазаренко, В. Йотов, В. Иванов, В. Славчев, Варна 2004, s. 230–245.

²⁸ Dowodzi tego tzw. *Lista władców bułgarskich* – Ив. Божилов, *Раждането на Средновековна България (нова интерпретация)*, w: idem, *Седем...*, s. 48–49; idem, *Културата...*, s. 47–49, 54–57; Ив. Венедиков, *Прабългарите и християнството*, Стара Загора 1998, s. 26–32, 36–37, 39–47, 49, 75–79, 82–87, 92–95. Cf. J.V.A. Fine, *op. cit.*, s. 66; T. Wasilewski, *Historia Bułgarii*, ²Wrocław 1988, s. 36; Ив. Божилов, *Цар Симеон Велики (893–927): от “варварската” държава до християнското царство*, w: idem, В. Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, София 1999, s. 230.

²⁹ Cf. uwagi, jakie czynią na ten temat W. Swoboda, *Bułgarzy naddunajscy*, w: *SSSI*, t. I, s. 203; В. Гюзелев, *Княз Борис I. България през втората половина на IX век*, София 1969, s. 96–98; T. Wasilewski, *Historia...*, s. 41–42; Ив. Венедиков, *op. cit.*, s. 7–11; А. Николов, *Политическа мисъл в ранносредновековна България (средата на IX – края на X век)*, София 2006, s. 20; J. Howard-Johnston, *Byzantium and the North*, w: *Byzantina Europaea. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Waldemarowi Ceranowi*, red. M. Kokoszko, M.J. Leszka, Łódź 2007, s. 161. Bardziej ogólnie В. Гюзелев, *Кахханите и ичиргу боилите на българското ханство-царство (VII–XI в.)*, Пловдив 2007, s. 32.

³⁰ Ив. Божилов, *Раждането...*, s. 41–49, 61–62; idem, Хр. Димитров, *Protobulgarica...*, s. 57–58; Ив. Божилов, *Културата...*, s. 34, 45–47, 53–60, 74–76. Pragnę jednak podkreślić, że źródła potwierdzają istnienie relacji dyplomatycznych i gospodarczych pomiędzy oboma państwami. Fakt ten sam w sobie implikuje obustronny wpływ, choć jego natężenie mogło być zróżnicowane w czasie. Moim zdaniem

dyskusyjny i wydaje mi się, że w znacznej mierze nie do utrzymania. Przeczy temu chociażby istnienie w drugiej połowie VIII w. probizantyńsko nastawionej grupy bojarów bułgarskich, spośród których niektórzy nawet kolaborowali z cesarstwem³¹. Bez względu na to, jakie były konkretne powody tej współpracy, dowodzi ona realnego wpływu Bizancjum na życie dworu chanów bułgarskich. Nie jest więc wykluczone, że także pewne elementy kultury bizantyńskiej przenikały do Bułgarii. Adaptując dorobek bizantyński, Bułgarzy interpretowali go jednak na swój użytek i we własny, oryginalny sposób³². Iwan Bożiłow nie myli się jednak w kwestii zasadniczej, mianowicie, przejmując pewne elementy kultury bizantyńskiej (jak np. język grecki w in-

wpływ Bizancjum na Bułgarię mógł wyrażać się również w bardziej wyrazistym podkreśleniu swej odrębności przez Bułgarów, czy inności wobec Bizantyńczyków, a nawet wyższości względem nich, czy ogólnie przyrównywaniu się do nich.

³¹ М. Войнов, *Някои въпроси във връзка с образуването на българската държава и покръстването на българите*, „Известия на Института за история”, 1962, nr 10, s. 291; W. Swoboda, *Telerig*, w: SSSI, t. VI, s. 43; Хр. Димитров, *Константин V (741–775)*, w: *Византийските василевси*, red. Ив. Божилов, София 1997, s. 190; Ив. Божилов, *От “варварската” държава...*, s. 75; Ив. Венедиков, *op. cit.*, s. 97; Е. Александров, *Древна и средновековна българска дипломация*, w: *История на българите*, t. IV, *Българската дипломация от древността до наши дни*, red. idem, София 2003, s. 109; Г. Владимиров, *Дунавска България и Волжка България. Формиране и промяна на културните модели (VII–XI в.)*, София 2005, s. 109. Pogląd jakoby przyjaciółmi Konstantyna V w Bułgarii byli Słowianie (Б. Примов, Г. Цанкова-Петкова, *България през VIII в.*, w: *История на България...*, s. 125) jest bezzasadny. Cf. J.V.A. Fine, *op. cit.*, s. 75–77. Szerzej na temat roli szpiegostwa w polityce bizantyńskiej – N. Koutrakou, *Diplomacy and Espionage: Their Role in Byzantine Foreign Relations, 8th–10th Centuries*, „Graeco-Arabica”, 1995, nr 6, s. 125–144.

³² Na temat wpływu cesarstwa i zapożyczeń bizantyńskich u Bułgarów i Słowian tego okresu cf. Ив. Дуйчев, *Въпроси из вътрешната история на Първото българско царство (чужди влияния)*, w: *През вековете. Исторически, народописни и археологически статии*, red. Кр. Мятев, София 1938, s. 97–125; В. Бешевлиев, *Българи и гърци в техните взаимни влияния през вековете*, w: *През вековете...*, s. 181–189; W. Swoboda, W. Molè, *Bulgaria*, w: SSSI, t. I, s. 194; В. Гюзелев, *Княз...*, s. 45, 48–49, 97, 100–102; V. Beševliev, *Die Protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam 1981, s. 287–288; В. Тъпкова-Займова, *op. cit.*, s. 190–195; W. Hensel, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*, ⁴Warszawa 1987, s. 433–435, 505, 507; Г.Г. Литаврин, *Рождение государства Болгарии и его борьба с Византийской империей*, w: *Краткая история Болгарии. С древнейших времен до наших дней*, red. idem, Москва 1987, s. 58, 60; T. Wasilewski, *Historia...*, s. 40–41; Д. Ангелов, *Византия. Възход и залез на една империя*, София 1991, s. 114; Ив. Венедиков, *op. cit.*, s. 71, 91–92, 108, 127, 134–135, 198; В. Гюзелев, *Езическа България*, w: Ив. Божилов, В. Гюзелев, *История...*, s. 139–141, 153–154, 156; Ив. Божилов, *Цар Симеон...*, s. 234; П. Шрайнер, *Ролята...*, s. 229–231; M. Salamon, *Koczownicy na krańcach Europy, w: Wielka historia świata*, t. IV, *Kształtowanie średniowiecza*, red. idem, Kraków 2005, s. 131–132; Г. Владимиров, *op. cit.*, s. 108–109; В. Гюзелев, *Византиско-българският диалог в областта на културата*, „Сборник на Българската академия на науките”, 2006, nr 119.5, s. 5, 7; А. Николов, *op. cit.*, s. 33; В. Гюзелев, *Кавханите...*, s. 58–59; J. Shepard, *Slavs and Bulgars*, w: *The New Cambridge Medieval History*, t. II, c. 700–c. 900, red. R. McKitterick, Cambridge 1995, s. 233, 238; U. Fiedler, *op. cit.*, s. 191–193, 196; W. Gjuzelew, *Wpływy bizantyńskie w średniowiecznej kulturze bułgarskiej*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 2009, nr 8.1, s. 5–15. O wpływie i relacjach z Bizancjum przed powstaniem naddunajskiego chanatu cf. Ив. Венедиков, *op. cit.*, s. 13–14, 17–24, 33–35, 87–92. Cf. D. Angelov, *Die gegenseitigen Beziehungen und Einflüsse zwischen Byzanz und dem mittelalterlichen Bulgarien*, „Byzantinoslavica”, 1959, nr 20.1, s. 40–49.

skrypcjach chanów), Bułgarzy wcale nie musieli czuć się gorsi od Bizantyńczyków, nie musieli mieć żadnego *kompleksu bułgarskiego*³³. Jak zauważył Michaił Wojnow *Bułgaria chanów... ukształtowała się głównie w walce przeciwko Bizancjum*³⁴. Więcej nawet, już w kilkadziesiąt lat po przyjęciu chrztu, za panowania Symeona I, okazało się, że nawet chrystianizacja i wciągnięcie Bułgarów w orbitę kultury bizantyńskiej nie doprowadziły do porzucenia przez nich aspiracji do panowania na Bałkanach³⁵.

Wobec powyższego wydaje się, że wzmiankowane w tytule niniejszego artykułu góry Hemos nie odgrywały roli przeszkody dla bizantyńskich wpływów kulturowych i gospodarczych na Bułgarię. Sądzę jednak, iż rozstrzygnięcie kwestii znaczenia tych gór w wymianie kulturowej pomiędzy Bizancjum i Bułgarią zależy od płaszczyzny, na której rozpatruje się ten problem. Jeśli, przynajmniej w okresie pomiędzy końcem VII a połową IX stulecia, rzeczywista bariera dla bizantyńskich wpływów kulturalnych w Bułgarii miała charakter ideologiczny³⁶, to góry nie spełniały tu zasadniczej roli. Mogły natomiast pełnić rolę bariery kulturowej, w czasie, gdy stanowiły rzeczywistą granicę polityczną między pogańską Bułgarią a chrześcijańskim imperium. A właśnie masyw Hemosu spełniał rolę obszaru granicznego pomiędzy Bułgarią a Bizancjum od chwili powstania naddunajskiego chanatu do drugiej dekady IX stulecia, podobnie w latach 856–863, jak również 986/987–1000 (w ostatnim przypadku już w okresie chrześcijańskim)³⁷. Zwłaszcza, że wiemy, iż Bułgarzy pilnie strzegli

³³ Cf. E. Drzewiecka, *Listy Symeona – protobułgarski kompleks czy zmysł taktyczny?*, w: *Balkany w oczach młodego człowieka. Materiały z Międzynarodowej Naukowej Konferencji Studenckiej, Łódź, 28–29 kwietnia 2005 roku*, red. I. Petrov, Łódź 2006, s. 87, która, nie precyzując bliżej swego sądu, odwołuje się do jakiegoś *kompleksu [Bułgarów – K.M.] odczytanego z inskrypcji bułgarskich*.

³⁴ М. Войнов, *op. cit.*, s. 299. Cf. В. Гюзелев, *Княз...*, s. 96–100; В. Тъпкова-Займова, *Мястото на Първата българска държава в политическите и културните взаимоотношения на балканските страни*, w: *История, изкуство и култура на средновековна България*, red. В. Гюзелев, София 1981, s. 33–38; Ив. Божилов, *Цар Симеон...*, s. 230, oraz rozważania u Г. Владимиров, *op. cit.*, s. 109–121, 137, który charakteryzuje kulturę bułgarską VII–IX w., jako *model zamknięty*, co wynikało z kulturowania silnych tradycji przeszłości (zwłaszcza tzw. Starej Bułgarii), przeciwstawianych kulturze Bizancjum, choć lansowane przez niego określenie *zimna wojna z bizantyzmem*, dotyczące polityki kreowanej przez chana Omurtaga, jest za daleko idące. Władca ten bowiem, po zawarciu 30-letniego pokoju, utrzymywał przyjazne stosunki z południowym sąsiadem – cf. В. Бешевлиев, *Първобългарски надписи*, ²София 1992, s. 136, 3–4 (nr 13).

³⁵ Cf. J. Shepard, *A marriage too far? Maria Lekapena and Peter of Bulgaria*, w: *The empress Theophano. Byzantium and the West at the turn of the first millennium*, red. A. Davids, Cambridge 1995, s. 124–125; M.J. Leszka, *Stracone złudzenia. Religijny kontekst stosunków bizantyńsko-bułgarskich w latach 863–927*, w: *Religijna mozaika Bałkanów*, red. M. Walczak-Mikołajczakowa, Gniezno 2008, s. 32–39. Ogólnie na ten temat stosunku peryferii do centrum kulturowego – В. Гюзелев, *Византийско-българският диалог...*, s. 4. O płonnych nadziejach Bizantyńczyków na pokojową koegzystencję z Bułgarami po ich chrystianizacji cf. П. Ангелов, *op. cit.*, s. 89–90.

³⁶ Czynniki ideologiczne i kulturowe miały większe znaczenie dla przepływu kulturowego niż granice polityczne – cf. uwagi Th. Papadopoulos, *On the Definition of the Byzantine-African Frontier*, w: *Studia Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia. In memoriam Ivan Dujčev*, t. I, red. P. Dinekov, A. Džurova, G. Bakalov, K. Stančev, G. Minčev, Sofia 1988, s. 17–19.

³⁷ K. Marinow, *op. cit.*, s. 27.

granic swojego państwa, nie chcąc dopuścić do ucieczki poddanej sobie ludności na sąsiednie terytoria oraz pozwolić wrogom na przedostanie się na ich własny obszar³⁸. Czy podobną kontrolę sprawowali nad przepływem dóbr materialnych i idei? Byłoby to możliwe wyłącznie przy założeniu, że właśnie z pobudek ideologicznych bułgarscy władcy nakazywali, aby żadne elementy sprzeczne z ich własną ideologią nie przenikały przez południową granicę państwa, pokrywającą się akurat z grzbietem lub podnóżami Hemosu. Oczywiście istotną rolę w sprawowaniu kontroli nad tym granicznym obszarem odgrywała polityczno-terytorialna stabilność państwa bułgarskiego, za wyjątkiem drugiej połowy VIII stulecia (kryzys dotyczył wyłącznie sfery władzy, nie zaś jedności terytorialnej państwa)³⁹, generalnie dobrze poświadczona dla pogańskiego okresu funkcjonowania Bułgarii. Przy takim założeniu góry jako teren graniczny, przeistaczały się w teren styku kulturowego, sprzyjającego gwałtownym zderzeniom dwóch przeciwstawnych modeli cywilizacyjnych, a zatem terytoria u ich podnóży stały się obszarem rozwoju tego, co niekiedy antropologowie kulturowi określają mianem kultury pogranicza.

W gruncie rzeczy nie wiemy, jaki kształt przyjmowała i w czym wyrażała się ta specyficzna kultura. Możemy jedynie analizować niektóre z jej pozostałości materialnych. Badając natomiast problem rozprzestrzenienia się chrześcijaństwa w Bułgarii przed oficjalnym przyjęciem chrztu, Wasil Gjuzelew doszedł do wniosku, że właśnie obszary nadgraniczne musiały należeć do tych, które najmocniej ulegały wpływom szerzonej przez chrześcijan wiary⁴⁰. Nie jest to oczywiście wykluczone, ale przykład granicy arabsko-bizantyńskiej pokazuje, że właśnie sfera konfesyjna (poza jednostkowymi konwersjami) najsłabiej ulegała obcym wpływom⁴¹. W pewnym więc sensie można by uznać, że nie pozwalając, ze względów ideologicznych, przeniknąć chrze-

³⁸ Nicolai I. papae epistolae, 99, wyd. E. Perels, w: *MGH.EE*, t. VI, *Karolini aevi IV*, s. 579, 29–32; Ив. Дуйчев, *Ещё о славяно-болгарских древностях IX–X века*, w: idem, *Slavia Orthodoxa. Collected studies in the history of the Slavic Middle Ages*, London 1970, s. 88–90; П.С. Коледаров, *Отбранителната и граничната система в България от 681 до 1018 г.*, „Военноисторически сборник”, 1978, nr 47.3, s. 121. Obawy bułgarskich władców przed ucieczką ich poddanych do Bizancjum potwierdza również przekaz Kontynuacji Teofanosa – *Theophanis Continuati*, I, 5, s. 13, 11–16. Skądinąd zagrożenie ucieczką części poddanych świadczy poniekąd o politycznej (w przypadku Słowian mogło chodzić zapewne o chęć zrzucenia zależności od władców bułgarskich), kulturowej, gospodarczej, a być może i religijnej atrakcyjności cesarstwa w porównaniu z rzeczywistością życia w chanacie. Z jednej strony dowodzi to niższego stopnia rozwoju cywilizacyjnego ówczesnej Bułgarii, w zestawieniu z Bizancjum, z drugiej, pośrednio, może, choć nie musi, świadczyć o istnieniu reglamentacji w dostępie do bizantyńskich dóbr, zwłaszcza intelektualnych i ideologicznych, na terenie państwa bułgarskiego. W związku z pilnym strzeżeniem granic J. Shepard, *Slavs and Bulgars...*, s. 237, sądzi, że ten ciągły stan napiętej czujności dowodzi również nieszablonowej obawy przed najazdem bizantyńskim.

³⁹ Na temat tego kryzysu *vide* V. Beševliev, *Die Protobulgarische Periode...*, s. 204–234; В. Гюзелев, *Езическа България...*, s. 112–125; D. Ziemann, *Vom Wandervolk zur Grossmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.–9. Jahrhundert)*, Köln–Weimar–Wien 2007, s. 211–240.

⁴⁰ В. Гюзелев, *Княз...*, s. 100–102.

⁴¹ Th. Papadopoulos, *The Byzantine Model in Frontier History*, w: *Actes du XIIe Congrès...*, t. II, s. 416–417.

ścijaństwu na większą skalę do wnętrza Bułgarii, granica polityczna przeistoczyła się również w realną przeszkodę dla wpływów religijnych. Byłaby to jednak wizja zbyt uproszczona, gdyż przenikaniu chrześcijaństwa na obszar Bułgarii sprzyjała, przynajmniej od drugiej dekady IX w., działalność przesiedleńcza władców bułgarskich, którzy osadzali schwytych w niewolę Bizantyńczyków w głębi swojego kraju⁴². Wydaje się jednak, że w przypadku pogańskiej Bułgarii tereny, a precyzyjniej umocnienia czy znaki graniczne miast sprzyjać symbiozie kulturowej stanowiły wyraźnie określone linie rozdziału wpływów pomiędzy Bułgarami a *innymi*⁴³. Takimi granicznymi wyznacznikami stref wpływów mogły być tzw. wały podłużne, czyli konstrukcje ziemne, wznoszone w niewrażliwych strategicznie miejscach, umożliwiających przejście przez góry, często na południowych zboczach masywu Hemosu. Wedle klasyfikacji zaproponowanej przez Margaritę Charbową wały ziemne były urządzeniami fortyfikacyjnymi spełniającymi dwa konkretne zadania – przegradzały (a więc zamykały dostęp) i otaczały (a więc wydzielaly dany teren)⁴⁴. W związku z tą ostatnią rolą niewykluczone, że na najwcześniejszym etapie historii państwa bułgarskiego *de facto* wyznaczały linearny przebieg granicy państwowej⁴⁵, a jeśli nawet nie, to były nośnikami informacji o granicznym charakterze obszaru, na którym się znajdowały. Ta ich funkcja miała za zadanie przestrzegać przed wkroczeniem na zagrodzone terytorium. Fakt istnienia tych umocnień świadczył, że wchodzi się do cudzej domeny, narażając się tym samym na niebezpieczeństwo (realne, grożące ze strony lo-

⁴² П. Мутафчиев, *История на българския народ /681–1323/*, red. В. Гюзелев, София 1986, s. 141; J.V.A. Fine, *op. cit.*, s. 99, 107–108, 113; П. Шрайнер, *Християнството...*, s. 220. Istnieje także materialny ślad (pieczęć) łączony przez uczonych z funkcjonowaniem wspólnot Bułgarów-chrześcijan w okresie przed oficjalną chrystianizacją – Б. Николова, *За „Исаия епископ на България” от един печат*, „Нумизматика, Сфрагистика и Епиграфика”, 2007, nr 3.2, s. 49–55.

⁴³ Ts. Stepanov, *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages. The Problem of the Others*, Leiden–Boston 2010, s. 20–22, 23–25, 30–31, 32, 37–38. Ideologiczne i materialne odgradzanie się od *innych*, szczególnie zaś pogańskich barbarzyńców, nie było także obce samym Bizantyńczykom – A. Guillou, *La frontière pour les Byzantins. Le barbare et le voisin*, w: *Byzance et ses voisins. Mélanges à la mémoire de Gyula Moravcsik à l’occasion du centième anniversaire de sa naissance*, red. Th. Olajos, Szeged 1994, s. 17–24.

⁴⁴ М.А. Харбова, *Отбранителните съоръжения в българското средновековие*, София 1981, s. 71 (schemat).

⁴⁵ Za wyznacznik południowej granicy państwa bułgarskiego uważali je В.Н. Златарски, *История на българската държава през средните векове*, t. I, część 1, *Епоха на хуно-българското надмощие (679–852)*, София 1918, s. 152, oraz К. Шкорпил, *Стратегически постройки в черноморската област на Балканския полуостров*, „Byzantinoslavica”, 1930, nr 2, s. 200; idem, *Укрепления на първата българска държава в северна Добруджа и Черноморския бряг*, „Известия на Българското историческо дружество”, 1940, nr 16/18, s. 525, 526. Podobnie К. Гагова, *op. cit.*, s. 31; U. Fiedler, *op. cit.*, s. 163. O tym, że granice państwowe były wyraźnie określone cf. Ив. Дуйчев, *Ещё о славяно-болгарских древностях IX–го века...*, s. 88–90; P. Squatriti, *Moving earth and making difference: dikes and frontiers in early medieval Bulgaria*, w: *Borders, Barriers and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, red. F. Curta, Turnhout 2005, 59–90; F. Curta, *Linear frontiers in the 9th century: Bulgaria and Wessex*, „Quaestiones Mediaevali Aevi Novae”, 2011, nr 16, 15–32. Innego zadania jest П. Коледаров, *Политическа география...*, s. 6, 22, 23–24.

kalnych sił zbrojnych i ponadnaturalne, w związku ze złamaniem tabu, jakim jest granica)⁴⁶. Tym bardziej, że w bułgarskich wyobrażeniach ludowych granica postrzegana jest jako miejsce sakralne, rozdzielające własną, oswojoną przestrzeń kulturową od tej cudzej, nieoswojonej (też np. pozostającej we władaniu dzikiej przyrody)⁴⁷. Taka ocena znaczenia tych zabytków natury obronnej, zarówno w wymiarze materialnym jak i symbolicznym, ideologicznym, ma swoje uzasadnienie w fakcie, że kontakty bizantyńsko-bułgarskie w słabo wówczas zaludnionej Starej Płaninie, pełniącej w dodatku rolę granicy politycznej, często miały charakter militarny⁴⁸. Słabe zresztą zaludnienie masywu staropłanińskiego przez większość okresu wczesnego średniowiecza⁴⁹, i świadome wykorzystanie tego faktu przez Bułgarów, by wyzyskać go jako naturalną barierę odgradzającą ich od południowego sąsiada, samo w sobie czyniło z niego swoistą linię demarkacyjną pomiędzy ludnością zamieszkującą Równinę Naddunajską a tereny północnej Tracji. Innymi słowy, w naturalny sposób utrudniały kontakty i wymianę kulturową pomiędzy tymi obszarami, zwłaszcza na poziomie lokalnym, nadgranicznym. Szczególnie w pierwszych dziesięcioleciach istnienia naddunajskiego chanatu, gdy terytoria trackie, poza wspomnianym już wybrzeżem na południe od Hemosu i szeregiem enklaw wewnątrz ładu (zapewne wiejskich), były znacznie wyludnione⁵⁰. Wspomniałem już zresztą, że w związku z rekonkwistą obszaru Tracji władze w Konstantynopolu zrealizowały, w okresie od połowy VIII do początków IX w., szereg masowych przesiedleń ludności małoażyjatyckiej na wspo-

⁴⁶ Cf. rozważania E. Kowalczyk, *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*, Wrocław 1987, s. 7, 11, 23, 29–30, 222.

⁴⁷ Р. Попов, *Граница*, w: *Българска митология. Енциклопедичен речник*, red. А. Стойнев, София 1994, s. 90–91.

⁴⁸ В. Тъпкова-Заимова, *Корените...*, s. 187.

⁴⁹ Vide Л. Динев, Л. Мелнишки, *Стара планина*, София 1962, с. 60; Н. Maruszczak, *Bulgaria*, Warszawa 1971, 294–295; Р. Рашев, *Появата на средновековни селища във високите части на Стара планина*, „Трудове на катедрите История и Богословие в Шуменския университет”, 1997, nr 1, s. 108–113; Н. Хрисимов, *За времето на усвояване на предпланинските и планинските райони в Първото българско царство*, „Известия на Регионалния исторически музей – Габрово”, 2014, nr 2, s. 55–69.

⁵⁰ R.-J. Lilie, „Thrakien“ und „Thrakiesion“, „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik”, 1977, nr 26, s. 7–47; П. Коледаров, *Политическа география...*, s. 8, 22, 24; Д. Ангелов, *Образуване...*, s. 160; Р. Рашев, *Поселеният живот в Северна Тракия през ранното Средновековие*, w: *Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV век*, red. Д. Овчаров, София–Сливен 1993, s. 103, 107–112; Д.В. Момчилов, *Североизточна Тракия VII–X век*, „Епохи”, 1995, nr 3.2, s. 61, 67; idem, *Опит за демографска характеристика на Североизточна Тракия VII–X век*, w: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура, red. К. Попконстантинов, Б. Борисов, Р. Костова, Велико Търново 2005, s. 305–309; idem, *Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия (по археологически данни)*, Варна 2007, s. 204–205, 217–219, 220; Б. Борисов, *До тук стига България (Бележки по хронологията и развитието на селищната мрежа в Южна България по времето на Първото българско царство)*, w: *Оттука започва България. Материали от втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шимен, 14–16.05.2010 година*, red. Ив. Йорданов, Шумен 2011, s. 231–251; К. Станев, *Тракия...*, s. 5–6, 53, 56–57, 174. Inaczej W. Swoboda, *Tracja*, w: *SSSl*, t. VI, s. 121–122.

mniane bałkańskie terytorium⁵¹. Niewątpliwie fakt ten mógł wpłynąć na intensyfikację wymiany kulturowej pomiędzy ludnością zamieszkującą po obu stronach masywu górskiego. Mógł, ale nie był to efekt konieczny tych przesiedleń, dlatego, że charakter związków przesiedlonej ludności z Bułgarami nosił przede wszystkim znamiona konfliktu – głównym celem władz bizantyńskich było wszakże obsadzenie odbudowanych, bądź nowo wzniesionych twierdz na tym terenie.

Analizując kwestię roli Półwyspu Bałkańskiego w kontaktach pomiędzy Wschodem a Zachodem, Dmitrij Obolenski doszedł do wniosku, że przez większość IX w. spełniał on raczej funkcję pomostu niż bariery pomiędzy tymi dwoma kręgami kultury chrześcijańskiej⁵². W związku z tym należałoby przyjąć, iż także Hemos nie pełnił wówczas roli przeszkody. Istotny jest tu jednak kontekst polityczny tego stwierdzenia – przez większość tego stulecia pomiędzy Bizancjum a Bułgarią panowały wówczas stosunki pokojowe, przerywane tylko krótkotrwałymi konfliktami zbrojnymi. Mimo tego nawet w czasie pokoju pogańska Bułgaria utrudniała dostęp do Bizancjum⁵³. Symptomatyczny w tym względzie jest fragment jednego z listów papieża Mikołaja I, wyrażający jego wielką radość z faktu, że przyjęcie chrześcijaństwa przez Bułgarów i pojawienie się ich posłów w Stolicy Apostolskiej, z prośbą o przysłanie do ich kraju katolickich nauczycieli w wierze, otwierało łatwą drogę lądową przez ich ziemie, umożliwiającą kontakty z Konstantynopolem⁵⁴. Podobnie Hadrian II, jego następca na tronie papieskim, wyraźnie podkreślał, że w 867 r., a zatem już po nawróceniu się Bułgarów, posłowie bizantyńscy zmierzający do Rzymu poruszali się nie tylko drogą morską, lecz także i lądową⁵⁵. Możliwość podróżowania drogą lądową z Konstantynopola przez Bułgarię do Rzymu w latach 878–879 poświadcza również *Żywot św. Własjusza z Amorion*, w którym także kładzie się nacisk na niedawną konwersję Bułgarów⁵⁶. Wynika z tego, że z powodu wcześniejszej odmienności konfesyjnej Bułgarów, kontakt ten był utrudniony. Bezpośrednim dowodem na to jest

⁵¹ Na ten temat *vide* m.in. P. Charanis, *The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire*, „Comparative Studies in Society and History”, 1961, nr 3.2, s. 144, 146, 151–152; K. Станев, *Тракия...*, s. 5–6, 53, 56–57, 174.

⁵² D. Obolenski, *The Balkans in the ninth century: barrier or bridge?*, „Byzantinische Forschungen”, nr 13, 1988, s. 47–66; idem, *Continuity and Discontinuity in the Balkans: The Ninth Century Syndrome*, „Études Balkaniques”, 1990, nr 26.1, s. 38–41.

⁵³ Cf. P. Schreiner, *Das Bulgarenbild im Europäischen Mittelalter*, „Études Balkaniques”, 1982, nr 18.2, s. 66; J. Koder, „Euromediterraneum” i „Eurazja” w poglądach Bizantyńczyków na przestrzeń i politykę, tłum. i red. K. Ilski, A. Kołowska. Poznań 2007, s. 12–13.

⁵⁴ *Nicolai I papae epistolae*, 100, s. 603, 2–15. Cf. *Anastasioi Bibliothecarii Historia de vitis Romanorum Pontificum: vita Nicolai I papae*, 608–609, wyd. J.-P. Migne, w: *Liber Pontificalis*, w: PL, t. CXXVIII, kol. 1378.

⁵⁵ *Hadriani II. papae epistolae*, 39, wyd. E. Perels, w: *MGH.EE*, t. VI, *Karolini aevi IV*, s. 753, 30–754, 2.

⁵⁶ *Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Βλασίου*, 8–10, w: *Acta Sanctorum, Novembris*, t. IV, wyd. H. Delehaye, P. Peeters, Bruxellis 1925, s. 660 D – 662 B. Na temat chronologii podróży Bazylego/św. Własjusza – B. Гюзелев, *Данни за българското минало в житието на Власий Аморийски (IX–X в.)*, w: idem, *Средновековна България в светлината на нови извори*, София 1981, s. 54–59.

twierdzenie Notkera Balbulusa (ok. 840–912), bibliotekarza, hymnografa i historyka, mnicha w klasztorze Sankt Gallen, który w swoich *Czynach Karola Wielkiego expressis verbis* wyraził zdanie o tym, że obok Hunów (zapewne chodziło o Awarów) i innych okrutnych plemion, również Bułgarzy, dopóki mieli jeszcze świeże i niespożyte siły, zagradzali drogę lądową do Grecji⁵⁷. A zatem relacje przytoczonych autorów bez wątpienia świadczą, że w drugiej połowie lat sześćdziesiątych IX stulecia doszło do ponownego odkrycia i otwarcia (po około dwóch stuleciach) szlaku lądowego łączącego obszary nad środkowym Dunajem, a w dalszej perspektywie Italii i w ogóle Zachodnią Europę, z bizantyńską stolicą⁵⁸. W tym kontekście przypomnieć należy, że jednym z najważniejszych szlaków łączących wyżej wspomniane terytoria była tzw. *via militaris*, którą najpewniej poruszali się bizantyńscy i papiescy posłowie. A najbardziej jej niewralgiczny odcinek, znajdujący się w omawianym okresie w granicach państwa bułgarskiego, prowadził przez przełęcz Hemosu – pomniejsze przejścia górskie w masywach ciągnących się w okolicach współczesnej granicy bułgarsko-serbskiej i najstłynniejszą z nich, mianowicie bizantyńską Klisurę Cesarską (dziś Przełęcz Ichtimanska). Łatwo było więc sprawować Bułgarom nad tym szlakiem kontrolę, stąd *uruchomienie komunikacji lądowej między Konstantynopolem a Zachodem z pewnością uważano za jedno z najważniejszych osiągnięć w komunikacji w IX wieku*⁵⁹. Z kolei najważniejsze i najczęściej uczęszczane szlaki komunikacyjne łączące jądro terytorialne wczesnośredniowiecznego państwa bułgarskiego (rzecz jasna z wyłączeniem czasu panowania Komitopulów, a zatem ostatniej ćwierci X – drugiej dekady XI w.), które mieściło się we wschodniej partii Równiny Naddunajskiej, przebiegały przez najbardziej zachodnią część wschodniego Hemosu (dziś Kotlensko-Wyrbicka Płaninę) przez dwie przełęcze – Riszką (zwaną też Weregawą przez autorów bizan-

⁵⁷ *Notkeri Balbuli Gesta Karoli Magni imperatoris*, 27, wyd. H.F. Haefele, Berolini 1959, s. 37, 20 – 38, 2.

⁵⁸ M. McCormick, *Narodziny Europy. Korzenie gospodarki europejskiej, 300–900*, tłum. A. Bugaj, Z. Dalewski, J. Lang, I. Skrzypczak, Warszawa 2009, s. 76–80, 527–531; cf. H.L. Adelson, *Early Medieval Trade Routes*, „The American Historical Review”, 1960, nr 65.2, s. 284–287. Podobnie rzecz się miała z wykorzystaniem szlaku wodnego, jakim był Dunaj (A.R. Lewis, *The Danube Route and Byzantium 802–1195*, w: *Actes du XIVe Congrès...*, t. II, s. 359–361 – ten autor uważał, że istnienie kaganatu awarskiego blokowało poruszanie się trasą wzdłuż Dunaju; Л. Симеонова, *Пътуване по Дунава (IX–XI в.)*, w: *Пътуванията в Средновековна България. Материали от първата национална конференция “Пътуване към България. Пътуванията в средновековна България и съвременният туризъм”, Шумен, 8–11.05.2008 г.*, red. Ив. Йорданов, Велико Търново 2009, s. 104, 105, 107) oraz innego znanego traktu lądowego, mianowicie *via Egnatia* (Т. Филипошки, *Прашањето за проодността на западниот дел от патот Via Egnatia (Драч–Солун) во втората половина на IX век*, w: *Пътуванията...*, s. 110–119). Cf. Б. Бешевлиев, *Кръстопътното значение на Балканския полуостров отразено в старите карти /от III до XIX век/*, w: *Средновековните Балкани: политика, религия, култура*, red. Л. Симеонова, София 1999, s. 194–195, według którego brak bardziej szczegółowych map Półwyspu Bałkańskiego z okresu V–XII w. stanowi pośredni dowód na pewne geograficzne zamknięcie się tego obszaru.

⁵⁹ M. McCormick, *op. cit.*, s. 528.

tyńskich⁶⁰, tożsamą konkretnie z jednym ze wschodnich rozgałęzień tego przejścia górskiego, bądź wąwozem Büyük Konak) i Wyrbicką. Pierwsza prowadziła na północ ku Plisce a na południe do Markele, twierdzy leżącej u podnóża Starej Płaniny⁶¹. Drugą natomiast biegła najdogodniejsza droga do Wielkiego Presławia⁶².

Gdy natomiast dochodziło do konfliktu pomiędzy Bizancjum a Bułgarią, mniej lub bardziej otwarte dotychczas granice uszczelniały się, a ważna dla podtrzymywania przepływu dóbr wymiana handlowa ustawała. W sytuacji starcia militarnego powstawała jednak inna możliwość wymiany kulturowej – Bułgarzy mogli zapoznać się z kulturą materialną Bizancjum za sprawą bezpośredniego przebywania na jego ziemiach oraz dzięki zdobytym w drodze najazdu i podboju łupom⁶³.

⁶⁰ К. Шкорпил, *Стратегически постройки в черноморската област на Балканския полуостров*, „Byzantinoslavica”, 1931, nr 3, s. 16; В. Бешевлиев, *Географията на България у византийските автори*, „Известия на Народния музей – Варна”, 1987, nr 23/38, s. 43; Д. Момчилов, *Южните части на Ришикия и Върбишкия проход и „Еркесията” през Първото българско царство*, w: *Плиска–Преслав*, t. VIII, red. Р. Рашев, Шумен 2000, s. 241. Inaczej Р. Koledarov, П. Коледаров, *Политическа география...*, s. 23, który identyfikuje Weregawę z Przełęczą Wyrbicką, oraz П. Георгиев, *Главният път през Веригава през ранното средновековие*, w: *История на пътя. Черно море между Истока и Запада. XII-ти Понтийски четения във ВСУ “Черноризец Храбър”*, red. С. Табакова-Стоева, Варна 2007, s. 7–25, który uważa, że odpowiada ona przełęczom – Djulińskiej, bądź Emińskiej, a zatem dwu najbliższej położonym akwenowi Morza Czarnego.

⁶¹ Dokładnie w odległości 7 km na zachód od współczesnego Karnobatu (okręg burgaski, gm. Karnobat). Na temat lokalizacji tej twierdzy cf. I. Dujčev, *Markellai – Marcellae. Un toponyme latin méconnu*, w: idem, *Medievo Byzantino-Slavo*, t. III, *Atti saggi di Storia Politica e letteraria*, red. E. Follieri, Roma 1971, s. 57–62; С.Т. Недев, *Разгромът на Никифор I Геник през 811 г.*, „Военноисторически сборник”, 1977, nr 46.1, s. 119; Б. Примов, Г. Цанкова-Петкова, *op. cit.*, s. 201, przyp. 49; Е.К. Кюриджис, *op. cit.*, s. 95–96, przyp. 93; *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka*, z. III, *Pisarze z VII–X wieku*, wydali A. Brzóstkowska i W. Swoboda, Wrocław 1995, s. 109, przyp. 88; К. Гагова, *op. cit.*, s. 242; Dodać należy, że istnieje pogląd, iż najważniejszą arterią komunikacyjną wykorzystywaną w relacjach Bizancjum z Bułgarią do początków IX stulecia była tzw. *via pontica*, czyli droga wiodąca z południa na północ wzdłuż wybrzeży Morza Czarnego, a zatem przechodząca przez najbardziej skrajny, nadmorski dział Starej Płaniny – П. Георгиев, *Главният път Византия – България до края на VIII век, w: Пътуванията...*, s. 84–103.

⁶² Na temat znaczenia tych przełęczy górskich i wiodących przezeń dróg z południa na północ *vide* С.Г. Лисицов, *Ранновизантийската и българска средновековна укрепителна система в Източна Стара Планина /V–XIV в./ от прохода Вратника до Ришикия проход*. Rękopis rozprawy doktorskiej przechowywany w Centralnej Bibliotece Bułgarskiej Akademii Nauk, nr Ds. 44/96, Sofija 1995, s. 127–128, 128–129, 130; Д. Момчилов, *Пътна и селищна система между Източна Стара Планина и „Еркесията” IV–XIV в. (Върбишки, Ришки и Аймоски проход)*, Варна 1999, s. 72; U. Fiedler, *op. cit.*, s. 196–199; Ж. Добрева, *Пътната мрежа между Плиска и Ришикия проход VII–IX век, w: Пътуванията...*, s. 151–158. Znaleziska monetarne poświadczają, że Przełęcz Riszka w połowie X w. nadal należała do najczęściej używanych – cf. Ж. Жекова, *Колективна находка с фолиси на император Константин VII от района на Ришки проход*, w: *Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев*, red. П. Георгиев, Велико Търново 2007, s. 368–374.

⁶³ Cf. Н. Hunger, *Byzanz in der Weltpolitik von Bildersturm bis 1453*, w: *Historia mundi. Ein Handbuch der Weltgeschichte in zehn Bänden*, Bd. VI, *Hohes und spätes Mittelalter*, red. F. Valjavec, Bern 1958, s. 443–444.

Na znaczenie Hemosu w omawianym zagadnieniu może rzucić światło pogląd, wedle którego system staropłanińskich wałów obronnych, wyznaczających granicę państwa w okresie od schyłku VII do początku IX w., prócz czysto praktycznego posiadał również znaczenie ideologiczne. Symbolizował bowiem nie tylko potęgę władców bułgarskich, nie tylko wyznaczał południową granicę ich domeny, lecz stanowił również wyraz ideologicznego odgródzenia się Bułgarów od otaczającego ich świata. Pośrednio wyznaczał również granicę wpływów kulturowych i politycznych chanatu w tej części Bałkanów. Zgodnie z azjatycką tradycją koczowniczą uczynili oni z obszarów pomiędzy Dunajem a Hemosem centralny, wewnętrzny ośrodek swego państwa, odseparowany zewsząd naturalnymi przeszkodami, które Bułgarzy wzmocnili dodatkowym pasem fortyfikacji ziemnych⁶⁴. Obszar ten na trwałe stał się właściwym jądrem średniowiecznej państwowości bułgarskiej⁶⁵. W rzeczywistości ściśle wyznaczone terytorium wewnętrzne zajmowało tylko część obszarów pomiędzy wielką rzeką a pasmem górskim, gdyż poza fortyfikacjami staropłanińskimi od południa Bułgarzy odseparowali się pasem osadnictwa słowiańskiego, rozlokowanego wzdłuż północnych podnóży gór⁶⁶. Nie umniejsza to jednak faktu, że odgradzający Bułgarię chanów od Bizancjum Hemos stanowił linię demarkacyjną, poza którą wstęp obcym był utrudniony, albo wręcz zakazany. Akceptując przedstawiony powyżej pogląd na temat symbolicznego znaczenia staropłanińskich wałów podłużnych rzeczywiście można przyjąć, że omawiane pasmo górskie pełniło rolę granicy i linii demarkacyjnej dla wpływów ideologicznych pomiędzy Bułgarią i Bizancjum. W pewnym bowiem sensie każda granica polityczna stanowi barierę dla tych wpływów i nosi w sobie znamiona systemu idei, politycznych przekonań i organizacji władzy, która ją ustanowiła. W tym znaczeniu zawiera także czytelne przesłanie wobec wszystkich znajdujących się na zewnątrz odgrózonego terytorium.

W momencie przyjęcia chrztu zniknęła wszelka bariera ideologiczna powstrzymująca wpływ bizantyński na kulturę Bułgarii⁶⁷. Potrzeba poznania zasad nowej wia-

⁶⁴ П. Коледаров, *op. cit.*, s. 6, 11, 13–17, 19, 24, 26, 28, 36, 46, 59; Ив. Венедиков, *Военното и административното устройство на България през IX и X век*, София 1979, s. 18–24, 27–55; Д. Овчаров, *Омортаг кана сюбиги от бога владетел на българите*, София 2002, s. 65–66; Г. Владимиров, *op. cit.*, s. 65–67; Ts. Stepanov, *loc. cit.* Cf. E. Kowalczyk, *op. cit.*, s. 7, 11, 23, 29–31, 222, 229.

⁶⁵ Oczywiście za wyjątkiem czasów Komitopulów. Cf. J.V.A. Fine, *op. cit.*, s. 193, który określa obszar Równiny Naddunajskiej jako *the territory of the original Bulgarian state*, w odróżnieniu od macedońskiego jądra państwa Komitopulów.

⁶⁶ Cf. П. Коледаров, *Политическа география...*, s. 11; Г. Владимиров, *op. cit.*, s. 66–67; U. Fiedler, *op. cit.*, s. 158.

⁶⁷ Д. Ангелов, *Византийски влияния върху средновековна България*, „Исторически преглед”, 1947/1948, nr 4.4/5, s. 401–416; idem, *Византийски влияния върху средновековна България. Класови елементи в официалната църковна литература*, „Исторически преглед”, 1948/1949, nr 5.5, s. 587–601; idem, *Византия и България (VII–XIV в.)*, w: *България в света от древността до наши дни*, t. I, red. Д. Косев, София 1979, s. 190–198; В. Гюзелев, *Средновековна България (История, държава, църква, народност и култура)*, w: *История, изкуство и култура...*, s. 11–12; D. Angelov, *Das byzantinische Reich und der mittelalterliche bulgarische Staat*, „Byzantinobulgarica”, 1986, nr 8, s. 9–16; G. Bakalov, *La politique culturelle et religieuse de Byzance a l'égard des Salves balkaniques*, „Harvard

ry oraz regulacji prawnych opartych na zasadach chrześcijaństwa, konieczność wprowadzenia kapłanów i ksiąg liturgicznych do odprawiania nabożeństw spotęgowała wpływ kultury bizantyńskiej, masowo napływającej na dwór chana i stamtąd rozprzestrzeniającej się po krańce Bułgarii⁶⁸. Nastąpił jednak sprzeciw części bułgarskiej arystokracji, silnie przywiązanej do starej tradycji i religii przodków⁶⁹. Wydaje się, że zwrócenie się w stronę Bizancjum i napływ przedstawicieli bizantyńskiego kleru, odczuła ona również jako zdradę stanu i poddanie się zwierzchnictwu południowego sąsiada⁷⁰. Było to zresztą odczucie po części zasadne, gdyż celem chrystianizacyjnych i dyplomatycznych poczynań Bizancjum było także włączenie barbarzyńców

Ukrainian Studies”, 1988/1989, nr 12/13, s. 387–399; Д. Ангелов, *Покръстване на българите – причини и последствия*, w: idem, *Из средновековното ни минало*, София 1990, s. 86–112; Г. Бакалов, *Византийският културен модел в идейно-политическата структура на Първата българска държава*, „История”, 1994, nr 2.4/5, s. 13–27; Ив. Божилов, *Цар Симеон...*, s. 230; Д. Польвянный, *Културное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV веков*, Иваново 2000, s. 30–56; Г. Бакалов, *Фактори за византийската културна доминация на Балканите*, w: *Международна конференция „Византийското културно наследство и Балканите”, Септември 6–8, 2001, Пловдив, България. Сборник доклади*, red. Г. Бакалов, Ив. Джамбов, [s.l., s.a], s. 15–25; В. Гюзелев, *Константинополските манастири – фактор за византийското влияние в духовната култура на средновековна България (VII–XV в.)*, w: *Международна конференция...*, s. 101–108; Й. Николов, *Византийската цивилизация в ранното средновековие на княжество България*, w: *Международна конференция...*, s. 212–225; V. Tărkova-Zaimova, *Le modèle byzantin et la structure politico-étatique de la Bulgarie médiévale*, „Études Balkaniques”, 2003, nr 29.4, s. 121–129; В. Гюзелев, *Византийско-българският диалог...*, s. 4, 5; П. Георгиев, *Българската култура след покръстването*, w: *Българите и техните съседи през V–X век. Каталог на изложба*, red. В. Йотов, В. Павлова, Варна 2004, s. 19; Хр. Маганов, *Балкански хоризонти. История, общества, личности*, t. I, София 2004, s. 38; И. Петкова, *Проблеми на византизма в средновековна България в трудовете на академик Димитър Ангелов*, w: *Пътуванията...*, s. 472–479; Н. Руссев, „Очень жестокий и воинственный болгарский народ в большей своей части оставил идолов...” (О одном из последствий Крещения Болгарии), w: „България, земя на блажени...” , s. 241–252; Цв. Степанов, *Да изградим „новия българин“ (Българите в първите десетилетия след покръстването)*, w: *Laurea. In honorem Margaritae Vacklinova*, z. II, red. B. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева, София 2009, s. 145–153.

⁶⁸ В. Гюзелев, *Княз...*, s. 78; Ив. Божилов, *Цар Симеон...*, s. 234–246. Dodatkowo sam fakt dość szybkiego pojawienia się różnych herezjarchów, próbujących na kanwie chrystianizacji Bułgarów szerzyć własne poglądy na temat wiary, dowodzi otwarcia się Bułgarii na wpływy z zewnątrz – cf. В. Гюзелев, *Княз...*, s. 84–86.

⁶⁹ *Annales Bertiniani*, pars III, AD 866, wyd. G.H. Pertz, w: *MGH.SS*, t. I, s. 474, 39–475, 19; П. Мутафчиев, *op. cit.*, s. 111; В. В. Гюзелев, *Княз...*, s. 83, 86, 107–109; Ив. Венедиков, *Прабългарите...*, s. 150–157; В. Гюзелев, *Приобщаване на българите към християнството: хан Борис I-Михаил Покръстителят*, w: Ив. Божилов, В. Гюзелев, *История...*, s. 175–176; Пл. Павлов, *Бунтари и авантюристи в средновековна България*, Велико Търново 2000, s. 14–16; А. Николов, *op. cit.*, s. 47–48, 53–54; D. Ziemann, *The rebellion of the nobles against the baptism of Khan Boris (865–866)*, w: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, t. II, *Byzantium, Pliska, and the Balkans*, red. J. Henning, Berlin 2007, s. 613–624. Cf. negatywną reakcję Kutrigurów (lub Utigurów, albo wręcz Bułgarów z tzw. grupy Ernacha – Ив. Божилов, Хр. Димитров, *Protobulgarica...*, s. 16) na podjęte wśród nich działania chrystianizacyjne ich wodza Gorda (Groda), chrześcijańskiego neofite – П. Мутафчиев, *op. cit.*, s. 111; М. Salamon, *Koczownicy...*, s. 128; Г. Владимиров, *op. cit.*, s. 41.

⁷⁰ Podobnie В. Гюзелев, *Княз...*, s. 108; J.V.A. Fine, *op. cit.*, s. 119; В. Гюзелев, *Приобщаване...*, s. 176; А. Николов, *op. cit.*, s. 44; J. Shepard, *Slavs...*, s. 241; idem, *Symeon of Bulgaria – Peacemaker*,

do świata bizantyńskiej ekumeny i wpojenie im, jako neofitom w wierze, przekonania o supremacji cesarstwa w hierarchii państw chrześcijańskich⁷¹. Mimo stłumienia *reakcji pogańskiej*, nawrót do starej tradycji (i antybizantyńskiej polityki) nastąpił jednak za czasów Włodzimierza (889–893), syna chana Borysa⁷². Dopiero usunięcie go od władzy i rozpowszechnienie na większą skalę pisma łańcuchowe a potem cyrylicznego w początkach X w. sprawiło, że tłumaczone z greckiego teksty biblijne, liturgiczne i dzieła Ojców Kościoła, używane w czasie nabożeństw, doprowadziły do powszechniejszej i bardziej dogłębnej chrystianizacji poddanych bułgarskich władców. Umocnienie się chrześcijaństwa w Bułgarii dopiero w X wieku sprawiło m.in., że pustelnictwo, tak charakterystyczny element chrześcijaństwa wschodniego, rozpowszechniło się na większą skalę na terytorium tego państwa w kilkadziesiąt lat po przyjęciu nowej wiary⁷³.

Wiek X, zwłaszcza po zawarciu bizantyńsko-bułgarskiego pokoju z 927 r., to czas wzmocnienia się wpływów bizantyńskich⁷⁴. Długoletnie pokojowe stosunki międzypaństwowe niewątpliwie zapewniały swobodny przepływ kulturowy między Bizancjum a Bułgarią. Mógł temu sprzyjać również fakt spowinowacenia się obu rządzących rodów za sprawą małżeństwa cara Piotra I z cesarzówną Marią-Ireną, zwłaszcza jeżeli będziemy pamiętać, że jako bułgarska caryca (wraz ze swymi synami) dość

„Годишник на Софийския Университет. Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев””, 1989, nr 83.3, s. 16.

⁷¹ A. Guillou, *op. cit.*, s. 23–24; D. Obolensky, *The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy*, w: *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines, Ochride, 10–16 septembre 1961*, t. I, red. G. Ostrogorski, Đ. Bošković, S. Radojčić, F. Barišić, J. Ferluga, I. Nikolajević, N. Mandić, B. Radojčić, Beograd 1963, s. 52–60.

⁷² П. Мутафчиев, *op. cit.*, s. 174; J.V.A. Fine, *op. cit.*, s. 130; T. Wasilewski, *Historia...*, s. 55–56; В. Гюзелев, *Славянизация на българската духовност и култура: Кирило-Методиевските ученици в България (886–893)*, w: Ив. Божилов, В. Гюзелев, *История...*, s. 221–224; Пл. Павлов, *op. cit.*, s. 16.

⁷³ Ogólnie o przemianach X w., zwłaszcza w kontekście umocnienia się pozycji Kościoła i głębszej chrystianizacji Bułgarów – Ив. Божилов, *България при цар Петър (927–969)*, w: idem, В. Гюзелев, *История на средновековна България...*, s. 279–285; А. Николов, *op. cit.*, s. 248, 263–264, 268. Cf. J. Shepard, *Slavs...*, s. 246–247; idem, *Bulgaria: the other Balkan empire*, w: *The New Cambridge Medieval History...*, s. 575; idem, *Сутеон...*, s. 19. O eremitach i ich pustelniach cf. m.in. Г. Атанасов, *За хронологията и монашеската организация в скалните обители на Първото българско царство*, w: *Светогорска обител Зограф*, т. III, red. В. Гюзелев, София 1999, s. 281–299; Б. Трантеев, В. Трантеева-Митева, *Средновековните скални обители в България. Средновековните скални манастири по река Бели Лом*, София 2008; С. Йорданов, *Християнските скални манастири в Полонето. Опит за хронологическа възстановка*, w: „България, земя на блажени...”, s. 462–464; Г. Атанасов, *Още за датировката и монашеската организация в скалната обител до Мурфатлар*, w: *Великотърновският Университет „Св. св. Кирил и Методий” и българската археология*, red. Б. Борисов, Велико Търново 2010, s. 467–485; Б. Николова, *Монашество, манастири и манастирски живот в Средновековна България*, т. I, *Манастирите*, София 2010, s. 344–404.

⁷⁴ R. Browning, *op. cit.*, s. 332.

często odwiedzała ona bizantyńską stolicę. Jej osobistego wpływu na kulturę dworu bułgarskiego nie należy jednak zbytnio przeceniać⁷⁵.

Z drugiej strony nie można również zapominać, że obszary górskie same w sobie stanowiły, i nadal stanowią, barierę dla wpływów kulturowych, religijnych i gospodarczych⁷⁶. Były one bowiem terenem szczególnie odpornym na innowacje, na którym najdłużej przeżywały się stare idee⁷⁷. Odrębności poszczególnych obszarów Półwyspu Bałkańskiego sprzyjało zaś wyjątkowe rozczłonkowanie jego rzeźby terenowej. Tworzyło ono na przemian występujące zamknięte kotliny, zwarte masywy górskie oraz równiny poprzedzielane pasmami górkami. Niewątpliwie ułatwiało ono rozwój regionalizmu (lub wręcz izolacjonizmu), zarówno na niwie politycznej, jak i kulturalnej czy religijnej, i to nawet na terenach leżących od siebie w odległości zaledwie kilkudziesięciu kilometrów⁷⁸. Teren pomiędzy Starą Płaniną a Dunajem stanowił obszar kontaktów kulturowych oraz politycznych pomiędzy światem osiadłej cywilizacji śródziemnomorskiej a kulturą nomadów azjatyckich. W tym miejscu warto przypomnieć fakt, że poprzez obszar Scytii Mniejszej (Dobrudży), będący naturalnym przedłużeniem północnych nadczarnomorskich i środkowoazjatyckich stepów, koczownicy docierali bezpośrednio na tereny bałkańskie⁷⁹. Właśnie z powodu swej otwartości na północnym wschodzie obszar ten był w późnym antyku i przez całe średniowiecze szczególnie narażony na najazdy łupieżcze, czy też procesy kolonizacyjne ze strony ludów zamieszkujących stepy nadczarnomorskie.

Reasumując, warto zwrócić uwagę na to, że o znaczeniu Hemosu w przepływie i wymianie dóbr kulturowych, zarówno tych materialnych jak i ideologicznych, decydowała, przede wszystkim, konkretna sytuacja polityczna w relacjach pomiędzy

⁷⁵ Na temat konsekwencji tego małżeństwa dla wpływów bizantyńskich na dworze presławskim cf. różne oceny u A.H. Сахаров, *Дипломатия Святослава*, Москва 1982, s. 102, 170; В. Гюзелев, *Значението на брака на цар Петър (927–969) с ромейката Мария-Ирина Лакатина (911–962)*, w: *Культурните текстове на миналото. Носители, символи и идеи*, z. I, *Текстовете на историята, история на текстовете. Материали от Юбилейната международна научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов, Велико Търново, 29–31 октомври 2003*, red. idem, София 2005, s. 27–33; idem, *Византийско-българският диалог...*, s. 7; А. Николов, *op. cit.*, s. 241–244; J. Shepard, *A marriage...*, s. 134–149; Z. Brzozowska, *Rola carocy Marii-Ireny w recepcji elementów bizantyńskiego modelu władzy w Pierwszym Państwie Bułgarskim*, „Vox Patrum”, 2016, nr 36, t. 66, s. 443–458.

⁷⁶ L. Moczulski, *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa 1999, s. 92–96.

⁷⁷ F. Braudel, *op. cit.*, s. 38–45. Cf. Д. Ангелов, *Образуване...*, s. 161, 163.

⁷⁸ Хр. Матанов, *op. cit.*, s. 8–9, 26, 38, 48, 68, 83, 98–99, 103, 107, 123, 136, 161, 183, 189–190, 197, 199, 203, 267, 297. Czynniki te do dziś wpływają na rozwój sytuacji politycznej na Półwyspie Bałkańskim – С. Карастоянов, *Особености на съвременното политикогеографското положение на Балканските страни*, w: idem, *Балканите – политикогеографски анализи*, t. II, София 2002, s. 33, 38–39. Niektórzy uczeni uważają wręcz, że to z powodu odizolowania w trudnodostępnym obszarze górskim Serbowie utworzyli własne państwo dopiero w końcu XII w. – idem, *Косово – политикогеографска характеристика*, w: idem, *Балканите...*, s. 130.

⁷⁹ H. Maruszczak, *Bulgaria*, Warszawa 1971, s. 275, 282–283, 293; Хр. Матанов, *op. cit.*, s. 10, 17, 59–60, 78–79, 205.

Bizancjum i Bułgarią, jak również ideologiczna postawa rządców państwa bułgarskiego wobec tychże, szczególnie zaś tych na niwie ideowej. Panującą przez dużą część istnienia tzw. Pierwszego Państwa Bułgarskiego odrębność religijna Bułgarów, przynajmniej w sferze państwowej, z pewnością mogła sprzyjać wykorzystaniu omawianego pasma górskiego w roli bariery dla bizantyńskich wpływów w sferze ideologicznej. Zwłaszcza, że góry rzeczywiście stanowiły wówczas obszar graniczny pomiędzy oboma państwami. Jako umocniona i pilnie strzeżona granica Hemos niósł wówczas ze sobą konkretny przekaz symboliczny. Z kolei traktaty handlowe zawierane pomiędzy nimi ewidentnie poświadczają jakiś stopień reglamentacji dóbr płynących z cesarstwa na dwór bułgarski. Dwór, gdyż przede wszystkim to elity bułgarskie zainteresowane były w dostępności bizantyńskich towarów luksusowych. Owe obostrzenia dotyczyły przede wszystkim pierwszej połowy istnienia wczesnośrednio-wiecznego państwa bułgarskiego nad Dolnym Dunajem.

BIBLIOGRAFIA

Źródła:

- Anastasioi Bibliothecarii epistolae sive praefationes*, wyd. Ernst Perels, Gerhard Laehr, w: *MGH*, t. VII, s. 395–442.
- Anastasioi Bibliothecarii Historia de vitis Romanorum Pontificum: vita Hadriani II papae*, wyd. Jacques Paul Migne, w: *Liber Pontificalis, PL*, t. CXXVIII, kol. 1379–1396.
- Anastasioi Bibliothecarii Historia de vitis Romanorum Pontificum: vita Nicolai I papae*, wyd. Jacques Paul Migne, w: *Liber Pontificalis*, w: *PL*, t. CXXVIII, kol. 1357–1378.
- Annales Bertiniani*, wyd. Georg Heinrich Pertz, w: *MGH.SS*, t. I, s. 419–515.
- Hadriani II. papae epistolae*, wyd. Ernst Perels, w: *MGH.EE*, t. VI, *Karolini aevi IV*, s. 691–765.
- Ioannis Scylitzae synopsis historiarum*, ed. Joannes Thurn, Berolini et Novi Eboraci 1973.
- Nicephori Patriarchae Constantinopolitani breviarium historicum*, wyd. Cyril Mango, Washingtoniae D.C. 1990.
- Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani antirrheticus tertius: Adversus Constantinum Copronymum*, wyd. Jacques Paul Migne, w: *PG*, t. C, kol. 375–534.
- Nicolai Constantinopolitani Patriarchae epistolae*, wyd. Romilly James Heald Jenkins, Leendert Gerrit Westerink, przekł. Romilly James Heald Jenkins, Washingtoniae D.C. 1973.
- Nicolai I. papae epistolae*, wyd. Ernst Perels, w: *MGH.EE*, t. VI, *Karolini aevi IV*, s. 257–690.
- Notkeri Balbuli Gesta Karoli Magni imperatoris*, wyd. Hans F. Haefele, Berolini 1959.
- Sigeberti Gemblacensis chronographia*, wyd. Ludwig Konrad Bethmann, w: *MGH.SS*, t. VI, s. 268–374.
- Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka*, z. III, *Pisarze z VII–X wieku*, wydali Alina Brzostkowska i Wincenty Swoboda, Wrocław 1995.
- Theophanis chronographia*, t. I, wyd. Carl de Boor, Lipsiae 1883.
- Theophanis Continuati*, wyd. Immanuel Bekker, Bonnae 1838.
- Bios tou hosiou patros hemon Blasiou*, w: *Acta Sanctorum, Novembris*, t. IV, wyd. Hippolyt Delehaye, Paul Peeters, Bruxellis 1925, s. 657–669 [*Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Βλασίου*, w: *Acta Sanctorum, Novembris*, t. IV, wyd. Hippolyt Delehaye, Paul Peeters, Bruxellis 1925, s. 657–669].

Literatura:

- Adelson Howard Laurence, *Early Medieval Trade Routes*, „The American Historical Review”, 1960, nr 65.2, s. 284–287.

- Aladžov Andrej, *Vizantijskijat grad i bălgarite VII–IX vek (po archeologiĉeski danii)*, Sofija, 2009 [Аладжов Андрей, *Византийският град и българите VII–IX век (по археологически данни)*, София, 2009].
- Aleksandrov Emil, *Drevna i srednevekovna bălgarska diplomacija*, w: *Istorija na bălgarite*, t. IV, *Bălgarskata diplomacija ot drevnostta do naši dni*, red. idem, Sofija, 2003, s. 17–154 [Александров Емил, *Древна и средновековна българска дипломация*, w: *История на българите*, t. IV, *Българската дипломация от древността до наши дни*, red. idem, София, 2003, s. 17–154].
- Aleksiev Jordan, *Rannovizantijskijat grad văv Veliko Tărnovo*, w: *Istoriko–archeologiĉeski izsledvanija. V pamet na prof. d-r Stanĉo Vaklinov*, red. Kazimir Popkonstantinov, Veliko Tărnovo, 1994, s. 21–28 [Алексиев Йордан, *Ранновизантийският град във Велико Търново*, w: *Историко–археологически изследвания. В памет на проф. д-р Станчо Ваклинов*, red. Казимир Попконстантинов, Велико Търново, 1994, s. 21–28].
- Angelov Dimităr, *Das byzantinische Reich und der mittelalterliche bulgarische Staat*, „Byzantinobulgarica”, 1986, nr 8, s. 9–16.
- Angelov Dimităr, *Die gegenseitigen Beziehungen und Einflüsse zwischen Byzanz und dem mittelalterlichen Bulgarien*, „Byzantinoslavica”, 1959, nr 20.1, s. 40–49.
- Angelov Dimităr, *Образуване на bălgarskata narodnost*, ²Sofija, 1981 [Ангелов Димитър, *Образуване на българската народност*, ²София, 1981].
- Angelov Dimităr, *Pokrăstvane na bălgarite – priĉini i posledstvija*, w: idem, *Iz srednevekovnoto ni minalo*, Sofija, 1990, s. 86–112 [Ангелов Димитър, *Покръстване на българите – причини и последствия*, w: idem, *Из средновековното ни минало*, София, 1990, s. 86–112].
- Angelov Dimităr, *Vizantijski vlijanija vărĉu srednevekovna Bălgarija*, „Istoriĉeski pregled”, 1947/1948, nr 4.4–5, s. 401–416 [Ангелов Димитър, *Византийски влияния върху средновековна България*, „Исторически преглед”, 1947/1948, nr 4.4–5, s. 401–416].
- Angelov Dimităr, *Vizantijski vlijanija vărĉu srednevekovna Bălgarija. Klasovi elementi v oficjalnata cărkovna literatura*, „Istoriĉeski pregled”, 1948/1949, nr 5.5, s. 587–601 [Ангелов Димитър, *Византийски влияния върху средновековна България. Класови елементи в официалната църковна литература*, „Исторически преглед”, 1948/1949, nr 5.5, s. 587–601].
- Angelov Dimităr, *Vizantija i Bălgarija*, w: *Bălgarija v sveta ot drevnostta do naši dni*, t. I, red. Dimităr Kosev, Sofija, 1979, s. 190–198 [Ангелов Димитър, *Византия и България (VII–XIV в.)*, w: *България в света от древността до наши дни*, t. I, red. Димитър Косев, София, 1979, s. 190–198].
- Angelov Dimităr, *Vizantija. Văzĉod i zalez na една imperija*, Sofija, 1991 [Ангелов Димитър, *Византия. Възход и залез на една империя*, София, 1991].
- Angelov Dimităr, *Văprosat za politiĉeskite emigranti v otnošenijata meĉdu Vizantija i srednevekovna Bălgarija*, „Antiĉnaja drevnost' i srednie veka”, 1973, nr 10, s. 112–123 [Ангелов Димитър, *Въпросът за политическите емигранти в отношенията между Византия и средновековна България*, „Антична древност и средние века”, 1973, nr 10, s. 112–123].
- Angelov Dimităr, *Wichtigste Momente in der politischen Geschichte des Schwarzmeergebietes vom 4. bis zur Mitte des 15. Jh.*, „Byzantinobulgarica”, 1981, nr 7, s. 452–485.
- Angelov Petăr, *Bălgarskata srednevekovna diplomacija*, Sofija, 1988 [Ангелов Петър, *Българската средновековна дипломация*, София, 1988].
- Atanasov Georgi, *Christijanskijat Durostorum–Drăstar. Dorostolskata eparchija prez Kăsnata antiĉnost i Srednevekovieto IV–XIV v.*, Varna, 2007 [Атанасов Георги, *Християнският Дуросторум–Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието IV–XIV в.*, Варна, 2007].
- Atanasov Georgi, *Nov pogled kăm demografskite i etnokulturnite promeni v Dobrudĉa prez Srednevekovieto*, „Studia Balcanica”, 2001, nr 23, s. 185–214 [Атанасов Георги, *Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието*, „Studia Balcanica”, 2001, nr 23, s. 185–214].
- Atanasov Georgi, *Ošte za datirovkata i monašeskata organizacija in skalnata obitel Murfatlar*, w: *Veliko-tărnovskijat Universitet „Sv. sv. Kiril i Metodij” i bălgarskata archeologija*, red. Boris Borisov,

- Veliko Tŕrnovo, 2010, s. 467–485 [Атанасов Георги, *Още за датировката и монашеската организация в скалната обител до Мурфатлар*, w: *Великотърновският Университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология*, red. Борис Борисов, Велико Търново, 2010, s. 467–485].
- Atanasov Georgi, *Za chronologijata i monašeskata organizacija v skalnite obiteli na Pŕvoto bŕlgarsko carstvo*, w: *Svetogorska obitel Zograf*, t. III, red. Vasil Gjuzelev, Sofija, 1999, s. 281–299 [Атанасов Георги, *За хронологията и монашеската организация в скалните обители на Първото българско царство*, w: *Светогорска обител Зограф*, t. III, red. Васил Гюзелев, София, 1999, s. 281–299].
- Bakalov Georgi, *Faktori za vizantijskata kulturna dominacija na Balkanite*, w: *Meždunarodna konferencija „Vizantijskoto kulturno nasledstvo i Balkanite“*, *Септември 6–8, 2001, Plovdiv, Bŕlgarija. Sbornik dokladi*, red. idem, Ivan Džambov, [s.l., s.a], s. 15–25 [Бакалов Георги, *Фактори за византийската културна доминация на Балканите*, w: *Международна конференция „Византийското културно наследство и Балканите“*, *Септември 6–8, 2001, Пловдив, България. Сборник доклади*, red. idem, Иван Джамбов, [s.l., s.a], s. 15–25].
- Bakalov Georgi, *La politique culturelle et religieuse de Byzance a l'égard des Salves balkaniques*, „Harvard Ukrainian Studies”, 1988/1989, nr 12/13, s. 387–399.
- Bakalov Georgi, *Vizantijskijat kulturen model v idejno-političeskata struktura na Pŕvata bŕlgarska daržava*, „Istorija”, 1994, nr 2.4/5, s. 13–27 [Бакалов Георги, *Византийският културен модел в идејно-политическата структура на Първата българска държава*, „История”, 1994, nr 2.4/5, s. 13–27].
- Beševliev Bojan, *Krŕstopŕtnoto značenie na Balkanskija poluodtrov otrazeno v starite karti /ot III do XIX vek/*, w: *Srednovekovnite Balkani: politika, religija, kultura*, red. Liljana Simeonova, Sofija, 1999, s. 193–203 [Бешевлев Боян, *Кръстопътното значение на Балканския полуостров отразено в старите карти /от III до XIX век/*, w: *Средновековните Балкани: политика, религия, култура*, red. Лиляна Симеонова, София, 1999, s. 193–203].
- Beševliev Veselin, *Bŕlgari i gŕrci v tehните vzaimni vlijanija prez vekovete*, w: *Prez vekovete. Istoričeski, narodopisni i archeologičeski statii*, red. Krŕstju Mijatev, Sofija, 1938, s. 181–189 [Бешевлев Веселин, *Българи и гърци в техните взаимни влияния през вековете*, w: *През вековете. Исторически, народописни и археологически статии*, red. Кръстю Мятев, София, 1938, s. 181–189].
- Beševliev Veselin, *Die Protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam 1981.
- Beševliev Veselin, *Geografijata na Bŕlgarija u vizantijskite avtori*, „Izvestija na Narodnija muzej – Varna”, 1987, nr 23 (38), s. 37–70 [Бешевлев Веселин, *Географията на България у византийските автори*, „Известия на Народния музей – Варна”, 1987, nr 23 (38), s. 37–70].
- Beševliev Veselin, *Tri prinosa kŕm bŕlgarskata srednovekovna istorija*, w: *Izledvanija v čest na Marin S. Drinov*, red. Aleksandŕ Kolev Burmov, Dimitŕ Angelov, Ivan Dučev, Sofija, 1960, s. 283–300 [Бешевлев Веселин, *Три приноса към българската средновековна история*, w: *Изследвания в чест на Марин С. Дринов*, red. Александър Колев Бурмов, Димитър Ангелов, Иван Дуйчев, София, 1960, s. 283–300].
- Beševliev Veselin, *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „De aedificiis“*, Amsterdam 1970.
- Bojadžiev Nikolaj, *Krepostna sistema v Srednite Rodopi prez kŕznata antičnost i srednovekoviето*, w: *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova*, z. I, red. Boni Petrunova, Andrej Aladžov, Elena Vasileva, Sofija, 2009, s. 103–110 [Бояджиев Николай, *Крепостна система в Средните Родопи през късната античност и средновековието*, w: *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova*, z. I, red. Бони Петрунова, Андрей Аладжов, Елена Василева, София, 2009, s. 103–110].
- Bordea Gheorghe Poenaru, *Monnaies byzantines des VIe–VIIe siècles en Dobroudja*, w: *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6–12 septembre 1971*, t. III, red. Mihai Berza, Eugen Stănescu, Bucarest 1976, s. 202–213.
- Borisov Boris, *Do tuk stiga Bŕlgarija (Beležki po chronologijata i razvitiето na selištната mreža v Južna Bŕlgarija po vremeto na Pŕvoto bŕlgarsko carstvo)*, w: *Ottuka započva Bŕlgarija. Materiali ot*

- vtorata nacionalna konferencija po istorija, archeologija i kulturen turizam „Pätuvane kät Bälgarija” – Šumen, 14–16.05.2010 godina, red. Ivan Jordanov, Šumen, 2011, s. 231–251 [Борисов Борис, *До тук стига България (Бележки по хронологията и развитието на селищната мрежа в Южна България по времето на Първото българско царство)*, w: *Оттука започва България. Материали от втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пätуване към България” – Шумен, 14–16.05.2010 година*, red. Иван Йорданов, Шумен, 2011, s. 231–251].
- Borisov Boris Donev, *Vizantijskata krepост „Kastra Rubra” i pochodite na chan Krum prez 812–813 g.*, w: „Bälgarija, zemja na blaženi...” *In memoriam Professoris Iordani Andreevi. Meždunarodna konferencija v pamet na Prof. d.i.n. Jordan Anfreev*, red. Ivan Lazarov, Veliko Tärnovo, 2009, s. 223–233 [Борисов Борис Донеv, *Византийската крепост „Кастра Рубра” и походите на хан Крум през 812–813 г.*, w: „България, земя на блажени...” *In memoriam Professoris Iordani Andreevi. Meždunarodna konferencija v pamet na Prof. d.i.n. Йордан Андрееv*, red. Иван Лазаров, Велико Търново, 2009, s. 223–233].
- Božilov Ivan, *Bälgarija pri car Petär (927–969)*, w: idem, Vasil Gjuzeev, *Istorija na srednovekovna Bälgarija VII–XIV vek*, Sofija, 1999, s. 271–307 [Божилев Иван, *България при цар Петър (927–969)*, w: idem, Васил Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, София, 1999, s. 271–307].
- Božilov Ivan, *Car Simeon Veliki (893–927): ot “varvarskata” däržava do christijanskoto carstvo*, w: idem, Vasil Gjuzeev, *Istorija na srednovekovna Bälgarija VII–XIV vek*, Sofija, 1999, s. 229–270 [Божилев Иван, *Цар Симеон Велики (893–927): от “варварската” държава до християнското царство*, w: idem, Васил Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, София, 1999, s. 229–270].
- Božilov Ivan, *Kulturata na Srednovekovna Bälgarija*, Sofija, 1996 [Божилев Иван, *Културата на Средновековна България*, София, 1996].
- Božilov Ivan, *Ot “varvarskata” däržava do carstvoto. Bälgarija ot sredata na IX v. do parvite desetiletija na X v.*, w: idem, *Sedem etjuda po srednovekovna istorija*, Sofija, 1995, s. 73–129 [Божилев Иван, *От “варварската” държава до царството. България от средата на IX в. до първите десетилетия на X в.*, w: idem, *Седем етюда по средновековна история*, София, 1995, s. 73–129].
- Božilov Ivan, *Raždaneto na Srednovekovna Bälgarija (nova interpretacija)*, w: idem, *Sedem etjuda po srednovekovna istorija*, Sofija, 1995, s. 11–72 [Божилев Иван, *Раждането на Средновековна България (нова интерпретация)*, w: idem, *Седем етюда по средновековна история*, София, 1995, s. 11–72].
- Božilov Ivan, Dimitrov Christo, *Protobulgarica (zametki po istorii protobolgar do serediny IX v.)*, „Byzantinobulgarica”, 1995, nr 9, s. 7–61 [Божилев Иван, Димитров Христо, *Protobulgarica (заметки по истории протоболгар до середини IX в.)*, „Byzantinobulgarica”, 1995, nr 9, s. 7–61].
- Braudel Fernand, *Morze Šródziemne i świat šródziemnomorski w epoce Filipa II*, t. I, przeł. Tadeusz Mrówczyński i Maria Ochab, wstęp Bronisław Geremek i Witold Kula, Warszawa ²2004.
- Browning Robert, *Bulgaria*, w: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, t. I, red. Alexander Petrovich Kazhdan, New York–Oxford 1991, s. 332–334.
- Brzowska Zofia, *Rola carycy Marii-Ireny w recepcji elementów bizantyńskiego modelu władzy w Pierwszym Państwie Bułgarskim*, „Vox Patrum”, 2016, nr 36, t. 66, s. 443–458.
- Charanis Peter, *The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire*, „Comparative Studies in Society and History”, 1961, nr 3.2, s. 140–154.
- Charbova Margarita Aleksandrova, *Otbranielnite säoraženija v bälgarskoto srednovekovie*, Sofija, 1981 [Харбова Маргарита Александрова, *Отбранителните съоръжения в българското средновековие*, София, 1981].
- Chrisimov Nikolaj, *Za vremeto na usvojavane na predplaninskite rajoni v Pärvoto bälgarsko carstvo*, „Izvestija na Regionalnija istoričeski muzej – Gabrovo”, 2014, nr 2, s. 55–69 [Хрисимов Николай, *За времето на усвояване на предпланинските райони в Първото българско царство*, „Известия на Регионалния исторически музей – Габрово”, 2014, nr 2, s. 55–69].

- Čobanov Todor, *Sveštenite dvorci na bālgarskite kanove*, Sofija, 2008 [Чобанов Тодор, *Свецените дворци на българските канове*, София, 2008].
- Curta Florin, *Linear frontiers in the 9th century: Bulgaria and Wessex*, „Quaestiones Mediae Aevi Novae”, 2011, nr 16, 15–32.
- Czepe Zdzisław, Flis Jan, Mochnacki Rodion, *Geografia fizyczna świata*, Warszawa 1969.
- Damjanov Damjan, *Rannovizantijska i srednovekovna bālgarska krepost pri Boden – Sredni Rodopi*, w: *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova*, z. I, red. Boni Petrunova, Andrej Aladžov, Elena Vasileva, Sofija, 2009, s. 111–128 [Дамянов Дамян, *Ранновизантийска и средновековна българска крепост при Беден – Средни Родопи*, w: *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova*, z. I, red. Бони Петрунова, Андрей Аладжов, Елена Василева, София, 2009, s. 111–128].
- Damjanov Damjan, *Smoljanskata krepost v mestnosta Turluka – Sredni Rodopi*, „Izvestija na Nacionalnija archeologičeski institut”, 2012, nr 40, s. 81–105 [Дамянов Дамян, *Смолянската крепост в местността Турлука – Средни Родопи*, „Известия на Националния археологически институт”, 2012, nr 40, s. 81–105].
- Dančeva-Vasileva Ani, *Serdika i slavjanskite našestvija vāv Vizantijskata imperija*, w: *Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae*, red. Valeri Grigorov, Metodi Daskalov, Evgenija Komatarova-Balinova, Sofija, 2009, s. 79–91 [Данчева-Василева Ани, *Сердика и славянските нашествия във Византийската империя*, w: *Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae*, red. Валери Григоров, Методи Даскалов, Евгения Коматарова-Балинова, София, 2009, s. 79–91].
- Dimitrov Christo, *Konstantin V (741–775)*, w: *Vizantijskite vasilevsi*, red. Ivan Božilov, Sofija 1997, s. 188–193 [Димитров Христо, *Константин V (741–775)*, w: *Византийските василевси*, red. Иван Божилов, София 1997, s. 188–193].
- Dimitrov Christo, *Slavjani i prabālgari po Zapadnoto Černomorsko krajbrežie do kraja na IX vek*, „Godišnik na Sofijskija Universitet. Naučen centār za slavjano-vizantijski proučvanija „Ivan Dujčev”, 1990/1991, nr 84/85.4, s. 79–100 [Димитров Христо, *Славяни и прабългари по Западното Черноморско крайбрежие до края на IX век*, „Годишник на Софийския Университет. Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев”, 1990/1991, nr 84/85.4, s. 79–100].
- Dimitrov Dimitār Jordanov, *Tāmnite vekove na Vizantija (Kulturno-istoričeski očerци)*, Veliko Tārnovo, 2005 [Димитров Димитър Йорданов, *Тъмните векове на Византия (Културно-исторически очерци)*, Велико Търново, 2005].
- Dimitrov Marin, *Ukrepitelni postrojki v Malka Skitija prez rannovizantijskata epoha (IV–VII v.)*, „Voennoistoričeski sbornik”, 1989, nr 58.1, s. 34–56 [Димитров Марин, *Укрепителни постройки в Малка Скития през ранновизантийската епоха (IV–VII в.)*, „Военноисторически сборник”, 1989, nr 58.1, s. 34–56].
- Dinchev Ventsislav, *Zikideva – an Example of Early Byzantine Urbanism in the Balkans*, „Archaeologia Bulgarica”, 1997, nr 3.1, s. 54–77.
- Dinčev Vencislav, *Rannovizantijskijat grad na chālma Carevec, Veliko Tārnovo*, w: *Paleobalkanistika i starobalkanistika. Vtori esenni meždunarodni četenija ‘Profesor Ivan Gālābov’, Veliko Tārnovo 14–17 noemvri 1996 g.*, Veliko Tārnovo, 2000, s. 225–257 [Динчев Венцислав, *Ранновизантийският град върху хълма Царевец, Велико Търново*, w: *Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения ‘Професор Иван Гълъбов’, Велико Търново 14–17 ноември 1996 г.*, Велико Търново, 2000, s. 225–257].
- Dinčev Vencislav, *Seloto v dnešnata balgarska teritorija prez rannovizantijskata epoha*, w: *Sbornik v čest na prof. Margarita Tačeva*, red. Konstantin Bošnakov, Diljana Boteva, Sofija, 2002, s. 156–163 [Динчев Венцислав, *Селото в днешната българска територия през ранновизантийската епоха*, w: *Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева*, red. Константин Бошнаков, Дияна Ботева, София, 2002, s. 156–163].
- Dinev Ljubomir, Melniški Ljuben, *Stara planina*, Sofija, 1962 [Динев Любомир, Мелнишки Любен, *Стара планина*, София, 1962].
- Dobreva Ženja, *Pānata mreža meždū Pliska i Riškija prochod VII–IX vek*, w: *Pātuvanijata v srednovekovna Bālgarija. Materiali ot pārvata nacionalna konferencija „Pātuvane kām Bālgarija. Pātuvanijata*

- v srednevekovna Bălgarija i savremennijat turizăam“, Šumen, 8–11.05.2008 g., red. Ivan Jordanov, Veliko Tărnovo, 2009, s. 151–158 [Добрева Жeня, Пътната мрежа между Плиска и Ришика проход VII–IX век, w: Пътванията в Средновековна Бăлгария. Материали от първата национална конференция “Пътване към Бăлгария. Пътванията в средновековна Бăлгария и съвременният туризъм”, Шумен, 8–11.05.2008 г., red. Иван Йорданов, Велико Търново, 2009, s. 151–158].
- Drzewiecka Ewelina, *Listy Symeona – protobulgarski kompleks czy zmysł taktyczny?*, w: *Balkany w oczach młodego człowieka. Materiały z Międzynarodowej Naukowej Konferencji Studenckiej, Łódź, 28–29 kwietnia 2005 roku*, red. Ivan Petrov, Łódź 2006, s. 83–87.
- Dujčev Ivan, *Markellai – Marcellae. Un toponyme latin méconnu*, w: idem, *Medievo Byzantino-Slavo*, t. III, *Atti saggi di Storia Politica e letteraria*, red. Enrica Follieri, Roma 1971, s. 57–62.
- Dujčev Ivan, *Eščo o slavjano-bolgarskich drevnostjach IX-go veka*, w: idem, *Slavia Orthodoxa. Collected studies in the history of the Slavic Middle Ages*, London, 1970, s. 75–93 (nr II) [Дуйчев Иван, *Ещѐ о славяно-болгарских древностях IX-го века*, w: idem, *Slavia Orthodoxa. Collected studies in the history of the Slavic Middle Ages*, London, 1970, s. 75–93 (nr II)].
- Dujčev Ivan, *Văprosi iz vătreshnata istorija na Părvoto bălgarsko carstvo (čuždi vlijanija)*, w: *Prez vekovete. Istoricheski, narodopisni i archeologičeski statii*, red. Krăstju Mijatev, Sofija, 1938, s. 97–125 [Дуйчев Иван, *Въпроси из вътрешната история на Първото българско царство (чужди влияния)*, w: *През вековете. Исторически, народописни и археологически статии*, red. Кръстю Мятев, София, 1938, s. 97–125].
- Dujčev Ivan, Werner Robert, *Balkan*, w: *Lexikon des Mittelalters*, t. I, München–Zürich 1977, s. 1380–1381.
- Dunn Archibald, *The Transition from Polis to Kastron in the Balkans (III–VII cc.): general and regional perspectives*, „Byzantine and Modern Greek Studies”, 1994, nr 18, s. 60–80.
- Fiedler Uwe, *Bulgars in the Lower Danube region. A survey of the archaeological evidence and of the state of current research*, w: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, red. Florin Curta przy wsparciu Romana Kovaleva, Leiden–Boston 2008, s. 152–236.
- Filiposki Toni, *Prašanjeto za proodnosta na zapadniot del ot patot Via Egnatia (Drač–Solum) vo vtorata polovina na IX vek*, w: *Pătuvanijata v srednevekovna Bălgarija. Materiali ot părvata nacionalna konferencija „Pătuvane kăm Bălgarija. Pătuvanijata v srednevekovna Bălgarija i săvremennijat turizăam“*, Šumen, 8–11.05.2008 g., red. Ivan Jordanov, Veliko Tărnovo, 2009, s. 110–119 [Филипоски Тони, *Прашањето за проодноста на западниот дел от патот Via Egnatia (Драч–Солун) во втората половина на IX век*, w: *Пътванията в Средновековна Бăлгария. Материали от първата национална конференция “Пътване към Бăлгария. Пътванията в средновековна Бăлгария и съвременният туризъм”*, Шумен, 8–11.05.2008 г., red. Иван Йорданов, Велико Търново, 2009, s. 110–119].
- Fine John Van Antwerp, Junior, *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth Century to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1983.
- Gagova Krasimira, *Trakija prez bălgarskoto Srednevekovie. Istoricheska geografija*, ²Sofija, 2002 [Гагова Красимира, *Тракия през българското Средновековие. Историческа география*, ²София, 2002].
- Georgiev Pavel, *Bălgarskata kultura sled pokrăstvaneto*, w: *Bălgarite i tehните săsed i prez V–X vek. Katalog na izložba*, red. Valeri Jotov, Vanja Pavlova, Varna, 2004, s. 19–22 [Георгиев Павел, *Бăлгарската култура след покръстването*, w: *Бăлгарите и техните съседы през V–X век. Каталог на изложба*, red. Валери Йотов, Ваня Павлова, Варна, 2004, s. 19–22].
- Georgiev Pavel, *Glavnijat păt prez Verigava prez rannoto srednevekovie*, w: *Istorija na pătija. Černo more meždu Iztoka i Zapada. XII-ti Pontijski četenija văv VSU “Černorizec Charbăr”*, red. Stanka Tabakova-Stoeva, Varna, 2007, s. 7–25 [Георгиев Павел, *Главният път през Веригава през ранното средновековие*, w: *История на пътя. Черно море между Изтока и Запада. XII-ти Понтийски четения във ВСУ “Черноризец Храбър”*, red. Станка Табакова-Стоева, Варна, 2007, s. 7–25].

- Georgiev Pavel, *Glavnijat păt Vizantija – Bălgarija do kraja na VIII vek*, w: *Pătuvanijata v srednekovna Bălgarija. Materiali ot părvata nacionalna konferencija „Pătuvane kăm Bălgarija. Pătuvanijata v srednekovna Bălgarija i săvremennijat turizăĹ*“, Œumen, 8–11.05.2008 g., red. Ivan Jordanov, Veliko Tărnovo, 2009, s. 84–103 [Георгиев Павел, *Главният път Византия – България до края на VIII век*, w: *Пътванията в Средновековна България. Материали от първата национална конференция “Пътване към България. Пътванията в средновековна България и съвременният туризъм”*, Шумен, 8–11.05.2008 г., red. Иван Йорданов, Велико Търново, 2009, s. 84–103].
- Georgiev Pavel, *Kampusăt na Odesos. Istoričeski beleŒki za negovata lokalizacija*, „Izvestija na Narodnija muzej – Varna”, 2005, nr 41, s. 61–79 [Георгиев Павел, *Кампусът на Одесос. Исторически бележки за неговата локализация*, „Известия на Народния музей – Варна”, 2005, nr 41, s. 61–79].
- Georgiev Pavel, *Varna historica et protobulgarica. Opit za charakteristika*, w: *Problemi na prabălgarskata istorija i kultura*, t. IV, część 2, red. Rašo Rašev, Sofija, 2007, s. 7–36 [Георгиев Павел, *Varna historica et protobulgarica. Опит за характеристика*, w: *Проблеми на прабългарската история и култура*, t. IV, część 2, red. Рашо Рашев, София, 2007, s. 7–36].
- Georgieva Saška, *Černo more kato geografski faktor v istorijata na Părvoto bălgarsko carstvo*, w: *Srednekovnite Balkani: politika, religija, kultura*, red. Liljana Simeonova, Sofija, 1999, s. 193–203 [Георгиева Сашка, *Черно море като географски фактор в историята на Първото българско царство*, w: *Средновековните Балкани; политика, религия, култура*, red. Лиляна Симеонова, София, 1999, s. 28–32].
- Gjuzelev Vasil, *Danni za bălgarskoto minalo v Œitieto na Vlasij Amorijski (IX–Xv.)*, w: idem, *Srednekovna Bălgarija v svetlinata na novi izvori*, Sofija, 1981, s. 51–60 [Гюзелев Васил, *Данни за българското минало в житието на Власий Аморийски (IX–X в.)*, w: idem, *Средновековна България в светлината на нови извори*, София, 1981, s. 51–60].
- Gjuzelev Vasil, *Ezičeska Bălgarija*, w: Ivan BoŒilov, Vasil Gjuzelev, *Istorija na srednekovna Bălgarija VII–XIV vek*, Sofija, 1999, s. 55–166 [Гюзелев Васил, *Езическа България*, w: Иван Божилов, Васил Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, София, 1999, s. 55–166].
- Gjuzelev Vasil, *Kavchanite i ičirgu boilite na bălgarskoto chanstvo-carstvo (VII–XI v.)*, Plovdiv, 2007 [Гюзелев Васил, *Кавханите и ичиргу боилите на българското ханство-царство (VII–XI в.)*, Пловдив, 2007].
- Gjuzelev Vasil, *Knjaz Boris I. Bălgarija prez vtorata polovina na IX vek*, Sofija 1969 [Гюзелев Васил, *Княз Борис I. България през втората половина на IX век*, София 1969].
- Gjuzelev Vasil, *Konstantinopolskite manastiri – faktor za vizantijskoto vlijanie v duhovnata kultura na srednekovna Bălgarija (VII–XV v.)*, w: *MeŒdunarodna konferencija „Vizantijskoto kulturno nasledstvo i Balkanite”*, Septemvri 6–8, 2001, Plovdiv, Bălgarija. *Sbornik dokladi*, red. Georgi Bakalov, Ivan DŒambov, [s.l., s.a], s. 101–108 [Гюзелев Васил, *Константинополските манастири – фактор за византийското влияние в духовната култура на средновековна България (VII–XV в.)*, w: *Международна конференция „Византийското културно наследство и Балканите”*, Септември 6–8, 2001, Пловдив, България. *Сборник доклади*, red. Георги Бакалов, Иван Джамбов, [s.l., s.a], s. 101–108].
- Gjuzelev Vasil, *Priobštavane na bălgarite kam christijanstvoto: chan Boris I-Michail Pokrăstiteľjat*, w: Ivan BoŒilov, Vasil Gjuzelev, *Istorija na srednekovna Bălgarija VII–XIV vek*, Sofija, 1999, s. 169–195 [Гюзелев Васил, *Приобщаване на българите към християнството: хан Борис I-Михаил Покръстителят*, w: Иван Божилов, Васил Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, София, 1999, s. 169–195].
- Gjuzelev Vasil, *Slavjanizacija na bălgarskata duhovnost i kultura: Kirilo-Metodievskite učenici v Bălgarija (886–893)*, w: Ivan BoŒilov, Vasil Gjuzelev, *Istorija na srednekovna Bălgarija VII–XIV vek*, Sofija, 1999, s. 212–228 [Гюзелев Васил, *Славянизация на българската духовност и култура: Кирило-Методиевските ученици в България (886–893)*, w: Иван Божилов, Васил Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, София, 1999, s. 212–228].

- Gjuzelev Vasil, *Srednovekovna Bălgarija (Istorija, dăržava, cărkva, narodnost i kultura)*, w: *Istorija, izkustvo i kultura na srednovekovna Bălgarija*, red. idem, Sofija, 1981, s. 9–29 [Гюзелев Васил, *Средновековна България (История, държава, църква, народност и култура)*, w: *История, изкуство и култура на средновековна България*, red. idem, София, 1981, s. 9–29].
- Gjuzelev Vasil, *Vizantijsko-bălgarskijat dialog v oblastta na kulturata*, „Sbornik na Bălgarskata akademija na naukite”, 2006, nr 119.5, s. 3–10 [Гюзелев Васил, *Византийско-българският диалог в областта на културата*, „Сборник на Българската академия на науките”, 2006, nr 119.5, s. 3–10].
- Gjuzelew Wasil, *Wpływy bizantyńskie w średniowiecznej kulturze bułgarskiej*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 2009, nr 8.1, s. 5–15.
- Gjuzelev Vasil, *Značienieto na braka na car Petăr (927–969) s romejkata Marija-Irina Lakapina (911–962)*, w: *Kulturnite tekstove na minaloto. Nositeli, simvoli, idei*, z. I, *Tekstovete na istorijata, istorija na tekstovete. Materiali ot Jubilejnata meždunarodna naučna konferencija v čest na 60-godišninata na prof. d.i.n. Kazimir Popkonstantinov, Veliko Tărnovo, 29–31 oktombri 2003*, red. idem, Sofija, 2005, s. 27–33 [Гюзелев Васил, *Значението на брака на цар Петър (927–969) с ромейката Мария-Ирина Лакапина (911–962)*, w: *Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи*, z. I, *Текстовете на историята, история на текстовете. Материали от Юбилейната международна научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов, Велико Търново, 29–31 октомври 2003*, red. idem, София, 2005, s. 27–33].
- Grigorov Valeri, *Rannovizantijska krepost v mestnostta Kojčovo kale do Panagjurište (razkopki prez 2009–2011 g.)*, „Izvestija na Nacionalnija archeologičeski institut”, 2012, nr 40, s. 51–80 [Григоров Валери, *Ранновизантийска крепост в местността Койчово кале до Панагюрище (разкопки през 2009–2011 г.)*, „Известия на Националния археологически институт”, 2012, nr 40, s. 51–80].
- Guillou André, *La frontière pour les Byzantins. Le barbare et le voisin*, w: *Byzance et ses voisins. Mélanges à la mémoire de Gyula Moravcsik à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance*, red. Thérèse Olajos, Szeged 1994, s. 17–24.
- Haldon John F., *Byzantium in the seventh century. The transformation of a culture*, Cambridge 1990.
- Hensel Witold, *Ślowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*,⁴Warszawa 1987.
- Howard-Johnston James Douglas, *Urban continuity in the Balkans in the early Middle Ages*, w: *Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, Part 2*, red. Andrew Graham Poulter, Nottingham 1983, s. 242–254.
- Howard-Johnston James, *Byzantium and the North*, w: *Byzantina Europaea. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Waldemarowi Ceranowi*, red. Maciej Kokoszko, Mirosław Jerzy Leszka, Łódź 2007, s. 157–174.
- Hunger Herbert, *Byzanz in der Weltpolitik von Bildersturm bis 1453*, w: *Historia mundi. Ein Handbuch der Weltgeschichte in zehn Bänden, Bd. VI, Hohes und spätes Mittelalter*, red. Fritz Valjavec, Bern 1958, s. 386–444.
- Jordanov Stojan, *Christijanskite skalni manastiri v Polomieto. Opit za chronologičeska văzstanovka*, w: „Bălgarija, zemja na blaženi...” *In memoriam Professoris Iordani Andreevi. Meždunarodna konferencija v pamet na Prof. d.i.n. Jordan Anfreev*, red. Ivan Lazarov, Veliko Tărnovo, 2009, s. 459–472 [Йорданов Стоян, *Християнските скални манастири в Полумето. Опит за хронологическа възстановка*, w: „България, земя на блажени...” *In memoriam Professoris Iordani Andreevi. Международна конференция в памет на Проф. д.и.н. Йордан Андреев*, red. Иван Лазаров, Велико Търново, 2009, s. 459–472].
- Jordanov Ivan, *Pečatite na komerkiarijata Develt*, „Poselištni proučvanija”, 1992, nr 2, s. 17–85 [Йорданов Иван, *Печатите на комеркиарията Девелт*, „Поселищни проучвания”, 1992, nr 2, s. 17–85].
- Jordanov Ivan, *Pečatite na komerkiarijata Develt. Addenda et corrigenda*, w: *Numizmatični i sfragistični prinosi kam istorijata na Zapadnoto Černomorie. Meždunarodna konferencija Varna, 12–15 septemvri 2001*, red. Igor Lazarenko, Valeri Jotov, Veselin Ivanov, Vladimir Slavčev, Varna, 2004, s. 230–245 [Йорданов Иван, *Печатите на комеркиарията Девелт. Addenda et corrigenda*

- da, w: *Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие. Международна конференция Варна, 12–15 септември 2001*, red. Игор Лазаренко, Валери Йотов, Веселин Иванов, Владимир Славчев, Варна, 2004, s. 230–245].
- Karastojanov Stefan, *Kosovo – politikogeografska charakteristika*, w: idem, *Balkanite – politikogeografski analizi*, t. II, Sofija, 2002, s. 128–143 [Карастоянов Стефан, *Косово – политикогеографска характеристика*, w: idem, *Балканите – политикогеографски анализи*, t. II, София, 2002, s. 128–143].
- Karastojanov Stefan, *Osobenosti na sávremennoto politikogeografsko položenie na Balkanskite strani*, w: idem, *Balkanite – politikogeografski analizi*, t. II, Sofija, 2002, s. 29–42 [Карастоянов Стефан, *Особености на съвременното политикогеографското положение на Балканските страни*, w: idem, *Балканите – политикогеографски анализи*, t. II, София, 2002, s. 29–42].
- Kirilov Chavdar, *Die Reduktion der Ummauerten Stadtfläuche und die Frage nach dem Verfall der Antiken Stadt*, „Archaeologia Bulgarica”, 2006, nr 10.2, s. 55–104.
- Koder Johannes, „Euromediterraneum” i „Eurazja” w *oglądach Bizantyńczyków na przestrzeń i politykę*, tłum. i red. Kazimierz Ilski, Anna Kotłowska. Poznań 2007.
- Koder Johannes, *To Byzantio os choros. Eisagoge sten Istorike Geografia tes Anatolikes Mesogeiou ste Byzantine Epoche*, metafrase Dionysios Ch. Stathakopoulos, Thessalonike, 2005 [Koder Johannes, *То Вυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μεσογείου στη Βυζαντινή Εποχή*, μετάφραση Διονύσιος Χ. Σταθακόπουλος, Θεσσαλονίκη, 2005].
- Koledarov Petăr, *Političeska geografija na srednovekovnata bălgarska daržava*, t. I, *Ot 681 do 1018 g.*, Sofija, 1979 [Коледаров Петър, *Политическа география на средновековната българска държава*, t. I, *От 681 до 1018 г.*, София, 1979].
- Koledarov Petăr Stojanov, *Otbranitelnata i graničnata sistema v Bălgarija ot 681 do 1018 g.*, „Voennoistoričeski sbornik”, 1978, nr 47.3, s. 109–123 [Коледаров Петър Стоянов, *Отбранителната и граничната система в България от 681 до 1018 г.*, „Военноисторически сборник”, 1978, nr 47.3, s. 109–123].
- Koutrakou Nike, *Diplomacy and Espionage: Their Role in Byzantine Foreign Relations, 8th–10th Centuries*, „Graeco-Arabica”, 1995, nr 6, s. 125–144.
- Kowalczyk Elżbieta, *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*, Wrocław 1987.
- Kyriadzopoulos Christos A., *E Thrake kata tous 10°–12° aiones. Symbole ste melete tes politikes, dioiketikes kai ekklesiastikes tes ekselikes*, Thessalonike, 2000 [Κυριαζόπουλος Χρυστός Α., *Η Θράκη κατά τους 10^ο–12^ο αιώνες. Συμβολή στη μελέτη της πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιαστικής της εξέλιξης*, Θεσσαλονίκη, 2000].
- Kyriakes Euangelos K., *Byzantio kai Boulgaroi (7os–10os ai.)*. *Symbole sten eksoterike politike tou Byzantiou*, Athena, 1993 [Κυριάκης Ευάγγελος Κ., *Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος–10ος αι.)*. *Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου*, Αθήνα, 1993].
- Lazarenko Igor, *Numizmatični danni za datirane na opožarjavaneto na Odesos po vremeto na imperator Iraklij*, „Izvestija na Narodnija muzej – Varna”, 1998/1999, nr 34/35, s. 150–166 [Лазаренко Игор, *Нумизматични данни за датиране на опожаряването на Одесос по времето на император Ираклий*, „Известия на Народния музей – Варна”, 1998/1999, nr 34/35, s. 150–166].
- Leontsine Maria, *Konstantinos IV (668–685). O teleutaios protobyzantinios autokratoras*, Athena, 2006 [Λεοντίνη Μαρία, *Κωνσταντίνος Δ΄ (668–685). Ο τελευταίος πρωτοβυζαντινός αυτοκράτορας*, Αθήνα, 2006].
- Leszka Miroslaw Jerzy, *Stracone zbudzenia. Religijny kontekst stosunków bizantyńsko-bułgarskich w latach 863–927*, w: *Religijna mozaika Balkanów*, red. Mariola Walczak-Mikołajczakowa, Gniezno 2008, s. 32–39.
- Lewis Archibald Ross, *The Danube Route and Byzantium 802–1195*, w: *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines*, Bucarest, 6–12 septembre 1971, t. II, red. Mihai Berza, Eugen Stănescu, Bucarest 1975, s. 359–368.
- Lilie Ralph-Johannes, „Thrakien” und „Thrakesion”, „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik”, 1977, nr 26, s. 7–47.

- Litavrin Genadij Grigor'evič, *Roždenie gosudarstva Bolgarii i ego bor'ba s Vizantijskoj imperiej*, w: *Kratkaja istorija Bolgarii. S drevnejšich vremen do našich dnej*, red. idem, Moskva, 1987, s. 42–63 [Литаврин Геннадий Григорьевич, *Рождение государства Болгарии и его борьба с Византийской империей*, w: *Краткая история Болгарии. С древнейших времен до наших дней*, red. idem, Moskva, 1987, s. 42–63].
- Marinov Kiril, *Strategičeskata rolja na Staroplaninskata i Srednogorskata verigi v svetlinata na bālgarovizantijskite voenni sblāšāci prez VII–XI vek*, „Известия на Регионалниja исторически музеј – Габрово“ 2014, nr 2, s. 111–134 [Маринов Кирил, *Стратегическата роля на Старопланинската и Средногорската вериги в светлината на българо-византийските воени сблъсъци през VII–XI век*, „Известия на Регионалниja исторически музеј – Габрово“ 2014, nr 2, s. 111–134].
- Marinow Kiril, *The Haemus Mountains and the Geopolitics of the First Bulgarian Empire: An Overview*, „Зборник радова Византолошког института“, 2014, nr 51, s. 17–32.
- Maruszczak Henryk, *Bulgaria*, Warszawa 1971.
- Matanov Christo, *Balkanski chorizonti. Istorija, obštestva, ličnosti*, t. I, Sofija, 2004 [Матанов Христо, *Балкански хоризонти. История, общества, личности*, t. I, София, 2004].
- McCormick Michael, *Narodžiny Europy. Korzenie gospodarki europejskiej, 300–900*, tłum. Arkadiusz Bugaj, Zbigniew Dalewski, Jacek Lang, Irena Skrzypczak, Warszawa 2009.
- Mišev Kiril, *Južnobālgarska provincija*, w: *Geografija na Bālgarija v tri toma*, t. III, *Fiziko-geografsko i socialno-ikonomičesko rajonirane*, red. idem, Sofija, 1989, s. 113–135 [Мишев Кирил, *Южнобългарска провинция*, w: *География на България в три тома*, t. III, *Физико-географско и социално-икономическо райониране*, red. idem, София, 1989, s. 113–135].
- Moczulski Leszek, *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa 1999.
- Momčilov Dimčo, *Južnite časti na Riškija i Vārbiškija prohod i „Erkesijata” prez Pārvoto bālgarsko carstvo*, w: *Pliska–Preslav*, t. VIII, red. Rašo Rašev, Šumen, 2000, s. 239–241 [Момчилов Димчо, *Южните части на Ришкия и Върбишкия проход и „Еркесията” през Първото българско царство*, w: *Плиска–Преслав*, t. VIII, red. Рашо Рашев, Шумен, 2000, s. 239–241].
- Momčilov Dimčo, *Kultura i politika na Pārvoto bālgarsko carstvo v Severoiztočna Trakija (po archeologičeski danni)*, Varna, 2007 [Момчилов Димчо, *Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия (по археологически данни)*, Варна, 2007].
- Momčilov Dimčo, *Opit za demografska charakteristika na Severoiztočna Trakija VII–X vek*, w: *Prof. d.i.n. Stančo Vaklinov i srednovekovnata bālgarska kultura*, red. Kazimir Popkonstantinov, Boris Borisov, Rosina Kostova, Veliko Tārnovo, 2005, s. 305–309 [Момчилов Димчо, *Опит за демографска характеристика на Североизточна Тракия VII–X век*, w: *Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура*, red. Казимир Попконстантинов, Борис Борисов, Росина Костова, Велико Търново, 2005, s. 305–309].
- Momčilov Dimčo, *Pātna i selištna sistema meždu Iztočna Stara Planina i „Erkesijata” IV–XIV v. (Vārbiški, Riški i Ajtoski prohod)*, Varna, 1999 [Момчилов Димчо, *Пътна и селищна система между Източна Стара Планина и „Еркесията” IV–XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход)*, Варна, 1999].
- Momčilov Dimčo Veselinov, *Severoiztočna Trakija VII–X v.*, „Epochi”, 1995, nr 3.2, s. 61–70 [Момчилов Димчо Веселинов, *Североизточна Тракия VII–X век*, „Епохи”, 1995, nr 3.2, s. 61–70].
- Mutaščiev Petār, *Istorija na bālgarskija narod /681–1323/*, red. Vasil Gjuzelev, Sofija, 1986 [Мутафчиев Петър, *История на българския народ /681–1323/*, red. Васил Гюзелев, София, 1986].
- Nedev Stefan T., *Razgromāt na Nikifor I Genik prez 811 g.*, „Военноисторически сборник”, 1977, nr 46.1, s. 115–127 [Недев Стефан Т., *Разгромът на Никифор I Геник през 811 г.*, „Военноисторически сборник”, 1977, nr 46.1, s. 115–127].
- Nikolov Angel, *Političeska misāl v rannosrednovekovna Bālgarija (sredata na IX – kraja na X vek)*, Sofija, 2006 [Николов Ангел, *Политическа мисъл в ранносредновековна България (средата на IX – края на X век)*, София, 2006].
- Nikolov Georgi Nikolov, *The Bulgarian aristocracy in the war against the Byzantine Empire (971–1019)*, w: *Byzantium and East Central Europe*, red. Maciej Salamon, Paul Stephenson, Cracow 2001, s. 141–158.

- Nikolov Jordan, *Vizantijskata civilizacija v rannoto srednovekovie na knjažestvo Bălgarija*, w: *Meždunarodna konferencija „Vizantijskoto kulturno nasledstvo i Balkanite”*, Septemvri 6–8, 2001, Plovdiv, Balgarija. *Sbornik dokladi*, red. Georgi Bakalov, Ivan Džambov, [s.l., s.a], s. 212–225 [Николов Йордан, *Византийската цивилизация в ранното средновековие на княжество България*, w: *Международна конференция „Византийското културно наследство и Балканите”*, Септември 6–8, 2001, Пловдив, България. *Сборник доклади*, red. Георги Бакалов, Иван Джамбов, [s.l., s.a], s. 212–225].
- Nikolov Vasil, Jordanova Marina, *Planinite v Bălgarija*, Sofija, 2002 [Николов Васил, Йорданова Марина, *Планините в България*, София, 2002].
- Nikolova Bistra, *Za „Isaja episkop na Balgarija” ot edin pečat*, „Numizmatika, sfragistika i epigrafi-ka”, 2007, nr 3.2, s. 49–55 [Николова Бистра, *За „Исаия епископ на България” от един печат*, „Нумизматика, сфрагистика и епиграфика”, 2007, nr 3.2, s. 49–55].
- Nikolova Bistra, *Monašestvo, manastiri i manastirski život v Srednovekovna Bălgarija*, t. I, *Manastirite*, Sofija, 2010 [Николова Бистра, *Монашество, манастири и манастирски живот в Средновековна България*, t. I, *Манастирите*, София, 2010].
- Oberhummer E., *Haimos*, w: *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, t. VII/2, red. W. Kroll, Stuttgart 1912, s. 2221–2226.
- Obolenski Dmitri, *Continuity and Discontinuity in the Balkans: The Ninth Century Syndrome*, „Études Balkaniques”, 1990, nr 26.1, s. 38–41.
- Obolenski Dmitri, *The Balkans in the ninth century: barrier or bridge?*, „Byzantinische Forschungen”, 1988, nr 13, s. 47–66.
- Obolensky Dmitri, *The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy*, w: *Actes du XIIe Congrès International d’Études Byzantines, Ochride, 10–16 septembre 1961*, t. I, red. G. Ostrogorski, Đ. Bošković, S. Radojčić, F. Barišić, J. Ferluga, I. Nikolajević, N. Mandić, B. Radojčić, Beograd 1963, s. 45–61.
- Ovčarov Dimităr, *Omortag kana sjubigi ot boga vladetel na bălgarite*, Sofija, 2002 [Овчаров Димитър, *Омортаг кана събиги от бога владетел на българите*, София, 2002].
- Ovčarov Nikolaj, Kodžamanova Daniela, *Perperikon i okolnite tvărdini prez Srednovekovieto. Krepostno storitelstvo v Iztočnite Rodopi*, Sofija, 2003 [Овчаров Николай, Коджаманова Даниела, *Перперикон и околните твърдини през Средновековието. Крепостното сторителство в Източните Родопи*, София, 2003].
- Papadopoulos Theodore, *The Byzantine Model in Frontier History*, w: *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6–12 septembre 1971*, t. II, red. M. Berza, E. Stănescu, Bucarest 1975, s. 415–419.
- Papadopoulos Theodore, *On the Definition of the Byzantine-African Frontier*, w: *Studia Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia. In memoriam Ivan Dujčev*, t. I, red. Petăr Dinekov, Aksinia Džurova, Georgi Bakalov, Krasimir Stančev, Georgi Minčev, Sofia 1988, s. 17–19.
- Pavlov Plamen, *Buntari i avantjuristi v srednovekovna Bălgarija*, Veliko Tărnovo, 2000 [Павлов Пламен, *Бунтари и авантюристи в средновековна България*, Велико Търново, 2000].
- Pavlov Plamen, *Zalezăt na Părvoto bălgarsko carstvo (1015–1018)*, Sofija, 1999 [Павлов Пламен, *Залезът на Първото българско царство (1015–1018)*, София, 1999].
- Penčev Petăr, Tiškov Charalampi, Daneva Marija, Gorunova Danka, *Staroplaninska oblast*, w: *Geografija na Bălgarija v tri toma*, t. III, *Fiziko-geografsko i socialno-ikonomičesko rajonirane*, red. Kiril Mišev, Sofija, 1989, s. 85–113 [Пенчев Петър, Тишков Харалампи, Данева Мария, Горунова Данка, *Старопланинска област*, w: *География на България в три тома*, t. III, *Физико-географско и социално-икономическо райониране*, red. Кирил Мишев, София, 1989, s. 85–113].
- Petkova Ilka, *Problemi na vizantinizma v srednovekovna Bălgarija v trudovete na akademik Dimităr Angelov*, w: *Pătuvanijata v srednovekovna Bălgarija. Materiali ot părvata nacionalna konferencija „Pătuvane kăm Bălgarija. Pătuvanijata v srednovekovna Bălgarija i săvremennijat turizăm”*, Šumen, 8–11.05.2008 g., red. Ivan Jordanov, Veliko Tărnovo, 2009, s. 472–479 [Петкова Илка, *Проблеми на византизма в средновековна България в трудовете на академик Димитър*

- Ангелов, w: *Пътуванията в Средновековна България. Материали от първата национална конференция "Пътуване към България. Пътуванията в средновековна България и съвременният туризъм"*, Шумен, 8–11.05.2008 г., ред. Иван Йорданов, Велико Търново, 2009, s. 472–479].
- Petre Aurelian, *Byzance et Scythie Mineure au VIIe siècle*, „Revue des Études Sud-Est Européennes”, 1981, nr 19.3, s. 555–568.
- Petrov Petăr, *Săzđavane na bălgarskata dăržava*, w: *Istoriya na Bălgariya v četirinadeset toma*, t. II, *Părva bălgarska dăržava*, ред. Dimităr Angelov, Sofija, 1981, s. 95–110 [Петров Петър, *Създаване на българската държава*, w: *История на България в четринадесет тома*, t. II, *Първа българска държава*, ред. Димитър Ангелов, София, 1981, s. 95–110].
- Pirivatić Srdžan, *Samuilova država. Obim i karakter*, Beograd, 1997 [Пириватрић Срђан, *Самуилова Држава. Обим и карактер*, Београд, 1997].
- Pletnjov Valentin, *Săštěstivual li e „kampusăt Odesopolis” blizo do Odesos prez V–VII v.?*, „Izvestija na Nacionalnija archeologičeski muzej”, 2012, nr 40, s. 283–296 [Плетньов Валентин, *Съществувал ли е „кампусът Одесополис” близо до Одесос през V–VII в.?*, „Известия на Националния археологически музей”, 2012, nr 40, s. 283–296].
- Pletnjov Valentin, *Varna prez Srednovekovieto, część I, Ot VII do kraja na X vek*, Varna, 2008 [Плетньов Валентин, *Варна през Средновековието, część I, От VII до края на X век*, Варна, 2008].
- Polyvjannyj Dmitrij, *Kul’turnoe svoeobrazie srednevekovoj Bolgarii v kontekste vizantijsko-slavjanskoj obštnosti IX–XV vekov*, Ivanovo, 2000 [Польвянный Дмитрий, *Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV веков*, Иваново, 2000].
- Popov Račko, *Granica*, w: *Bălgarska mitologija. Enciklopedičen rečnik*, ред. Anani Stojnev, Sofija, 1994, s. 90–91 [Попов Рачко, *Граница*, w: *Българска митология. Енциклопедичен речник*, ред. Анани Стойнев, София, 1994, s. 90–91].
- Poulter Andrew, *The use and abuse of urbanism in the Danubian provinces during the Later Roman Empire*, w: *The City in Late Antiquity*, ред. John Rich, London 1996, s. 99–135.
- Prešlenov Christo, *Odesos*, w: *Rimski i rannovizantijski gradove v Bălgariya. Studies in Memory of Prof. Teofil Ivanov*, t. I, ред. Rumén Ivanov, Sofija, 2002, s. 59–80 [Прешленов Христо, *Одесос*, w: *Римски и ранновизантийски градове в България. Studies in Memory of Prof. Teofil Ivanov*, t. I, ред. Румен Иванов, София, 2002, s. 59–80].
- Primov Borislav, *Tankova-Petkova Genoveva, Bălgariya prez VIII v.*, w: *Istoriya na Bălgariya v četirinadeset toma*, t. II, *Părva bălgarska dăržava*, ред. Dimităr Angelov, Sofija, 1981, s. 110–130 [Примов Борислав, *Цанкова-Петкова Геновева, България през VIII в.*, w: *История на България в четринадесет тома*, t. II, *Първа българска държава*, ред. Димитър Ангелов, София, 1981, s. 110–130].
- Rašev Rašo, *Kam vaprosa za jugoiztočnata balgarska granica prez VII–IX v.*, „Vekove”, 1978, nr 7.4, s. 48–55 [Рашев Рашо, *Към въпроса за югоизточната българска граница през VII–IX в.*, „Векове”, 1978, nr 7.4, s. 48–55].
- Rašev Rašo, *Pojavata na srednovekovni selišta văr visokite časti na Stara planina*, „Trudove na katedrite Istoriya i Bogoslovie v Šumenskiya universitet”, 1997, nr 1, s. 108–113 [Рашев Рашо, *Появата на средновековни селища във високите части на Стара планина*, „Трудове на катедрите История и Богословие в Шуменския университет”, 1997, nr 1, s. 108–113].
- Rašev Rašo, *Poselištijnaj život v Severna Trakija prez rannoto Srednovekovie*, w: *Severoiztočna Trakija i Vizantija prez IV–XIV vek*, ред. Dimităr Ovčarov, Sofija–Sliven, 1993, s. 101–117 [Рашев Рашо, *Поселеният живот в Северна Тракия през ранното Средновековие*, w: *Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV век*, ред. Димитър Овчаров, София–Сливен, 1993, s. 101–117].
- Russev Nikolaj, „Očen’ žestokij i vojstvennyj bolgarskij narod v bol’šej svoej časti ostavil idolov...” (o ednom iz posledstvij Kreščenija Bolgarii), w: „Bălgariya, zemja na blaženi...” In *memoriam Professoris Iordani Andreevi. Meždunarodna konferencija v pamet na Prof. d.i.n. Jordan Anfreev*, ред. Ivan Lazarov, Veliko Tărnovo, 2009, s. 241–252 [Руссев Николай, „Очень жестокий и воинственный болгарский народ в большей своей части оставил идолов...” (О одном из последствий Крещения Болгарии), w: „България, земля на блажени...” In *memoriam Professoris Iordani Andreevi. Meždunarodna konferencija v pamet na Prof. d.i.n. Jordan Anfreev*, ред. Иван Лазаров, Велико Търново, 2009, s. 241–252].

- ствий Крещения Болгарии), w: „България, земя на блажени...” *In memoriam Professoris Iordani Andreevi. Международна конференция в памет на Проф. д.и.н. Йордан Андреев*, red. Иван Лазаров, Велико Търново, 2009, s. 241–252].
- Sacharov Andrej Nikolaevič, *Diplomatija Svjatoslava*, Moskva, 1982 [Сахаров Андрей Николаевич, *Дипломатия Святослава*, Москва, 1982].
- Salamon Maciej, *Einige Bemerkungen zur Notitia episcopatum des Codex Parisinus 1555A*, w: *Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, red. Miliana Kaimakamova, Maciej Salamon, Małgorzata Smorağ-Różycka, Cracow 2007, s. 89–102.
- Salamon Maciej, *Koczownicy na krańcach Europy*, w: *Wielka historia świata*, t. IV, *Kształtowanie średniowiecza*, red. idem, Kraków 2005, s. 119–146.
- Salamon Maciej, *Novae in the Age of the Slav Invasions*, w: *Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town*, t. I, *A Companion to the Study of Novae. History of research. Novae in ancient sources. Historical studies. Geography, Topography, and Cartography. Bibliography 1726–2008*, red. Tomasz Derda, Piotr Dyczek, Jerzy Kolendo, Warsaw 2008, s. 173–212.
- Sartre Maurice, *Wschód rzymski. Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p. n. e. – 235 r. n. e.)*, tłum. Stanisław Rościcki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997.
- Schreiner Peter, *Das Bulgarenbild im Europäischen Mittelalter*, „Études Balkaniques”, 1982, nr 18.2, s. 58–68.
- Schreiner Peter, *Städte und Wegenetz in Moesien, Dakien und Thrakien nach dem Zeugnis des Theophylaktos Simokates*, w: *Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident*, red. Renate Pillinger, Wien 1986, s. 25–35.
- Schreiner Peter, *Das Schwarze Meer in der byzantinischen Geschichte und Literatur*, w: *Bulgaria Pontica Medii Aevi*, t. V–VII, *Mesemvria Pontica*, red. Ivan Karayotov, Burgas 2008, s. 253–260.
- Shepard Jonathan, *A marriage too far? Maria Lekapena and Peter of Bulgaria*, w: *The empress Theophano. Byzantium and the West at the turn of the first millennium*, red. Adelbert Davids, Cambridge 1995, s. 121–149.
- Shepard Jonathan, *Bulgaria: the other Balkan empire*, w: *The New Cambridge Medieval History*, t. III: c. 900–c.1204, red. Timothy Reuter, Cambridge 1999, s. 567–585.
- Shepard Jonathan, *Slavs and Bulgars*, w: *The New Cambridge Medieval History*, t. II, c. 700–c. 900, red. Rosamond McKitterick, Cambridge 1995, s. 228–248.
- Shepard Jonathan, *Symeon of Bulgaria – Peacemaker*, „Годишник на Софийския Университет. Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев””, 1989, nr 83.3, s. 9–48.
- Simeonova Liljana, *Pätuvane po Dunava (IX–XI v.)*, w: *Pätuvanijata v srednovekovna Bälgarija. Materiali ot pärvata nacionalna konferencija „Pätuvane käm Bälgarija. Pätuvanijata v srednovekovna Bälgarija i sävremennijat turizäm”*, *Šumen*, 8–11.05.2008 g., red. Ivan Jordanov, Veliko Tärново, 2009, s. 104–109 [Симеонова Лиляна, *Пътуване по Дунава (IX–XI в.)*, w: *Пътуванията в Средновековна България. Материали от първата национална конференция “Пътуване към България. Пътуванията в средновековна България и съвременният туризъм”*, *Шумен*, 8–11.05.2008 г., red. Иван Йорданов, Велико Търново, 2009, s. 104–109].
- Soustal Peter, *Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos), Tabula Imperii Byzantini*, t. VI, Wien 1991.
- Squatriti Paolo, *Moving earth and making difference: dikes and frontiers in early medieval Bulgaria*, w: *Borders, Barriers and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, red. Florin Curta, Turnhout 2005, 59–90.
- Stančeva Magdalina, *Archeologičeskoto nasledstvo na Sofija. Formirane, sästojanie, problemi*, w: *Serdika*, t. II, *Archeologičeski materiali i nasledstvo*, red. Velizar Velkov, Sofija, 1989, s. 6–36 [Станчева Магдалина, *Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми*, w: *Сердика*, t. II, *Археологически материали и проучвания*, red. Велизар Велков, София, 1989, s. 6–36].
- Stančeva Magdalina, *Formirane na gradoustrojstvenite tradicii na Serdika*, w: *Sofija prez vekovete*, t. I, *Drevnost, Srednovekovie, Väzražđane*, red. Petär Dinekov, Sofija, 1989, s. 27–41 [Станчева

- Магдалина, *Формиране на градостроитвените традиции на Сердика*, в: *София през вековете*, т. I, *Древност, Средновековие, Възраждане*, ред. Петър Динеков, София, 1989, с. 27–41].
- Stanev Kamen, *Monetnata cirkulacija v rannosrednovekovna Trakija, načaloto na VII – načaloto na IX vek*, в: *Istorikii*, т. IV, *Научни изследвания в чест на Професор дин Иван Карайотов по случай неговата 70-годишнина*, ред. Иван Jordanov, Šumen, 2011, s. 115–131 [Станев Камен, *Монетната циркулация в ранносредновековна Тракия, началото на VII – началото на IX век*, в: *Историкии*, т. IV, *Научни изследвания в чест на Професор дин Иван Карайотов по случай неговата 70-годишнина*, ред. Иван Йорданов, Шумен, 2011, s. 115–131].
- Stanev Kamen, *Trakija prez rannoto Srednovekovie*, Veliko Tŕrnovo, 2012 [Станев Камен, *Тракия през ранното Средновековие*, Велико Търново, 2012].
- Stepanov Cvetelin, *Da izgradim „novija bŕlgarin“ (Bŕlgarite v pŕvite desetiletija sled pokrŕstvaneto)*, в: *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova*, z. II, red. Boni Petrunova, Andrej Aladŕov, Elena Vasileva, Sofija, 2009, s. 145–153 [Степанов Цветелин, *Да изградим „новия българин“ (Българите в първите десетилетия след покръстването)*, в: *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova*, z. II, red. Бони Петрунова, Андрей Аладжов, Елена Василева, София, 2009, s. 145–153].
- Stepanov Tsvetelin, *The Bulgars and the Steppe Empire in the Early Middle Ages. The Problem of the Others*, Leiden–Boston 2010.
- Swoboda Wincenty, *Bułgarzy naddunajscy*, в: *Słownik Staroŕytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych*, т. I, A–E, red. W. Kowalenko, Gerard Labuda, T. Lehr-Splawiński, Wrocław 1961, s. 203–204.
- Swoboda Wincenty, Molè W., *Bułgaria*, в: *Słownik Staroŕytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych*, т. I, A–E, red. Władysław Kowalenko, Gerard Labuda, Tadeusz Lehr-Splawiński, Wrocław 1961, s. 191–199.
- Swoboda Wincenty, *Telerig*, в: *Słownik Staroŕytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, т. VI, T–W, red. Gerard Labuda, Zdzisław Stieber, Wrocław 1977, s. 43.
- Swoboda Wincenty, *Tracja*, в: *Słownik Staroŕytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, т. VI, T–W, red. Gerard Labuda, Zdzisław Stieber, Wrocław 1977, s. 121–122.
- Swoboda Wincenty, *Haemus*, в: *Słownik Staroŕytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, т. II, F–K, red. Władysław Kowalenko, Gerard Labuda, Tadeusz Lehr-Splawiński, Wrocław 1964, s. 182.
- Swoboda Wincenty, *Sofia*, в: *Słownik Staroŕytności Słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych*, т. V, S–Š, red. Gerard Labuda, Zdzisław Stieber, Wrocław 1975, s. 328–331.
- Škorpil Karel, *Strategičeski postrojki v černomorskata oblast na Balkanskija poluostrov*, „Byzantinoslavica”, 1930, nr 2, s. 197–230 [Шкорпил Карел, *Стратегически постройкы в черноморската област на Балканския полуостров*, „Byzantinoslavica”, 1930, nr 2, s. 197–230].
- Škorpil Karel, *Strategičeski postrojki v černomorskata oblast na Balkanskija poluostrov*, „Byzantinoslavica”, 1931, nr 3, s. 11–32 [Шкорпил Карел, *Стратегически постройкы в черноморската област на Балканския полуостров*, „Byzantinoslavica”, 1931, nr 3, s. 11–32].
- Škorpil Karel, *Ukrepjenja na pŕvata bulgarska darŕava v severna Dobrudŕa i Černomorskija brjag*, „Izvestija na bŕlgarskoto istoričesko druŕestvo”, 1940, nr 16/18, s. 525–535 [Шкорпил Карел, *Укрепления на първата българска държава в северна Добруджа и Черноморския бряг*, „Известия на Българското историческо дружество”, 1940, nr 16/18, s. 525–535].
- Šrajner Peter, *Christijanството v Bŕlgarija predi 864 g.*, в: idem, *Mногообразие i sŕperničestvo. Izbrani studii za obŕstestvoto i kulturata vŕ Vizantija i srednovekovna Bŕlgarija*, tŕm. Vasja Velinova, red. Milijana Kajmakamova, Sofija, 2004, s. 215–224 (nr XI) [Шрайнер Петер, *Християнството в България преди 864 г.*, в: idem, *Многообразие и съперничество. Избрани студии за обществото и културата във Византия и средновековна България*, tŕm. Вася Велинова, ред. Милияна Каймакамова, София, 2004, s. 215–224 (nr XI)].

- Šrajner Peter, *Roljata na Vizantija za razpostranjaneto na knižovnata kultura sred narodite ot Istočna Evropa. Problemi na azbukata i prevodite*, w: idem, *Mногообразие i sǎpěrniceŃstvo. Izbrani studii za obŃŃestvoto i kulturata vǎv Vizantija i srednovekovna Bǎlgarija*, tłum. Vasja Velinova, red. Milijana Kajmakamova, Sofija, 2004, s. 225–239 (nr XII) [Шрайнер Петер, *Ролята на Византия за разпространението на книжовната култура сред народите от Източна Европа. Проблеми на азбуката и преводите*, w: idem, *Многообразие и съперничество. Избрани студии за обществото и културата във Византия и средновековна България*, tłum. Вася Велинова, red. Милияна Каймакамова, София, 2004, s. 225–239 (nr XII)].
- Štereva Irina, *Prinos kǎm proučvaneto na rannoto srednovekovie v Severozapadna Bǎlgarija*, w: *Istoriiko-arheologičeski izsledvanija. V pamet na prof. d-r Stančo Vaklinov*, red. Kazimir Popkonstantinov, Veliko Tǎrnovo, 1994, s. 67–71 [Щерева Ирина, *Принос към проучването на ранното средновековие в Северозападна България*, w: *Историико-археологически изследвания. В памет на проф. д-р Станчо Ваклинов*, red. Казимир Попконстантинов, Велико Търново, 1994, s. 67–71].
- Tǎpkova-Zaimova Vasilka, *Korenite na bǎlgarskata srednovekovna kultura*, w: *Bǎlgarija i Balkanite 681–1981. Naučna konferencija s meždunarodno učastie, posvetena na 1300-godiŃŃinata ot sǎzdavaneto na bǎlgarskata dǎrždava (Sofija, 26–27 januari 1981 g.)*, red. Bistra Cvetkova, Sofija, 1982, s. 184–198 [Тъпкова-Займова Василка, *Корените на българската средновековна култура*, w: *България и Балканите 681–1981. Научна конференция с международно участие, посветена на 1300-годишнината от създаването на българската държава (София, 26–27 януари 1981 г.)*, red. Бистра Цветкова, София, 1982, s. 184–198].
- Tǎpkova-Zaimova Vasilka, *Le moděle byzantin et la structure politico-étatique de la Bulgarie médiévale*, „*Études Balkaniques*”, 2003, nr 29.4, s. 121–129.
- Tǎpkova-Zaimova Vasilka, *Mjastoto na Pǎrvata bǎlgarska dǎrždava v političeskite i kulturnite vzaimootnoŃenija na balkanskite strani*, w: *Istorija, izkustvo i kultura na srednovekovna Bǎlgarija*, red. Vasil Gjuzeev, Sofija, 1981, s. 30–39 [Тъпкова-Займова Василка, *Мястото на Първата българска държава в политическите и културните взаимоотношения на балканските страни*, w: *История, изкуство и култура на средновековна България*, red. Васил Гюзелев, София, 1981, s. 30–39].
- Tichov Tichomir, *Njakoi aspekti na vǎŃŃnata tǎrgovija na Bǎlgarija s Vizantija v perioda VII–X vek*, w: *Pǎtuvanijata v srednovekovna Bǎlgarija. Materiali ot pǎrvata nacionalna konferencija „Pǎtuvane kǎm Bǎlgarija. Pǎtuvanijata v srednovekovna Bǎlgarija i sǎvremennijat turizǎm”*, Ńumen, 8–11.05.2008 g., red. Ivan Jordanov, Veliko Tǎrnovo 2009, s. 328–338 [Тихов Тихомир, *Някои аспекти от външната търговия на България с Византия в периода VII–X век*, w: *Пъттуванията в средновековна България. Материали от първата национална конференция “Пъттуване към България. Пъттуванията в средновековна България и съвременният туризъм”*, Шумен, 8–11.05.2008 г., red. Ив. Йорданов, Велико Търново 2009, s. 328–338].
- TiŃkov Charalampi, Michajlov Cvetko, Zjarkov Luka, Gorunova Danka, *Predbalkanska oblast*, w: *Geografija na Bǎlgarija v tri toma*, t. III, *Fiziko-geografsko i socialno-ikonomičesko rajoniranje*, red. Kiril MiŃev, Sofija 1989, s. 65–85 [Тишков Харалампи, Михайлов Цветко, Зяпков Лука, Горунова Данка, *Предбалканска област*, w: *География на България в три тома*, t. III, *Физико-географско и социално-икономическо райониране*, red. Кирил Мишев, София 1989, s. 65–85].
- Torbatov Sergej, *Ukrepitelnata sistema na provincija Skitija (Kraja na III–VII v.)*, Veliko Tǎrnovo, 2002 [Торбатов Сергей, *Укрепителната система на провинция Скития (Края на III–VII в.)*, Велико Търново, 2002].
- Tranteev Bojan, Tranteeva-Miteva Vladimira, *Srednovekovnite skalni obiteli v Bǎlgarija. Srednovekovnite skalni manastiri po reka Beli Lom*, Sofija, 2008 [Трантеев Боян, Трантеева-Митева Владимира, *Средновековните скални обители в България. Средновековните скални манастири по река Бели Лом*, София, 2008].
- Treadgold Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997.
- Velkov Velizar, *Serdika – I chil. pr. n.e. – VI v. ot n.e. (v svetlinata na pismenite izvori)*, w: *Sofija prez vekovete*, t. I, *Drevnost, Srednovekovie, Vǎzraždane*, red. Petǎr Dinekov, Sofija, 1989, s. 14–26 [Велков

- Велизар, Сердика – I хил. пр. н.е. – VI в. от н.е. (в светлината на писмените извори), w: *София през вековете*, т. I, *Древност, Средновековие, Възраждане*, red. Петър Динеков, София, 1989, s. 14–26].
- Velkov Velizar, *Zikideba < Sukidaba = dn. Veliko Tǎrnovo?*, w: *Paleoslavistika i epigrafika. V pamet na prof. Ivan Gǎlǎbov*, red. Kazimir Popkonstantinov, Veliko Tǎrnovo, 1988, s. 76–82 [Велков Велизар, *Зикидеба < Сукидаба = дн. Велико Търново?*, w: *Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов*, red. Казимир Попконстантинов, Велико Търново, 1988, s. 76–82].
- Venedikov Ivan, *Prabǎlgarite i christijanstvoto*, Stara Zagora, 1998 [Венедиков Иван, *Прабългарите и християнството*, Стара Загора, 1998].
- Venedikov Ivan, *Voennoto i administrativnoto ustrojstvo na Bǎlgarija prez IX i X vek*, Sofija, 1979 [Венедиков Иван, *Военното и административното устройство на България през IX и X век*, София, 1979].
- Vladimirov Georgi, *Dunavska Bǎlgarija i Volška Bǎlgarija. Formirane i promjana na kulturnite modeli (VII–XI v.)*, Sofija, 2005 [Владимиров Георги, *Дунавска България и Волжка България. Формиране и промяна на културните модели (VII–XI в.)*, София, 2005].
- Vojnov Michail, *Njakoi vǎprosi vǎv vrǎzka s obrazovaneto na bǎlgarskata dǎržava i pokrǎstvaneto na bǎlgarite*, „Izvestija na Instituta za istorija”, 1962, nr 10, s. 279–309 [Войнов Михаил, *Някои въпроси във връзка с образуването на българската държава и покръстването на българите*, „Известия на Института за история”, 1962, nr 10, s. 279–309].
- Wasilewski Tadeusz, *Bizancjum i Słowianie w IX wieku. Studia z dziejów stosunków politycznych i kulturalnych*, Warszawa 1972.
- Wasilewski Tadeusz, *Historia Bulgarii*, ²Wrocław 1988.
- Ziemann Daniel, *The rebellion of the nobles against the baptism of Khan Boris (865–866)*, w: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, т. II, *Byzantium, Pliska, and the Balkans*, red. Joachim Henning, Berlin 2007, s. 613–624.
- Ziemann Daniel, *Vom Wandervolk zur Grossmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7.–9. Jahrhundert)*, Köln–Weimar–Wien 2007.
- Zlatarski Vasil Nikolov, *Istorija na bǎlgarskata dǎržava prez srednite vekove*, т. I, część 1, *Epocha na chuno-bǎlgarskoto nadmoštie (679–852)*, Sofija, 1918 [Златарски Васил Николов, *История на българската държава през средните векове*, т. I, część 1, *Епоха на хуно-българското надмощие (679–852)*, София, 1918].
- Žekova Ženja, *Kolektivna nachodka s folisi na imperator Konstantin VII ot rajona na Riški prochod*, w: *Izsledvanija po bǎlgarska srednovekovna archeologija. Sbornik v čest na prof. Rašo Rašev*, red. Pavel Georgiev, Veliko Tǎrnovo, 2007, s. 368–374 [Жекова Женя, *Колективна находка с фолиси на император Константин VII от района на Ришки проход*, w: *Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев*, red. Павел Георгиев, Велико Търново, 2007, s. 368–374].
- Živkovič Tibor, *Južni sloveni pod vizantijskom vlašću (600–1025)*, Beograd, 2002 [Живковић Тибор, *Јужни словени под византијском влашћу (600–1025)*, Београд, 2002].